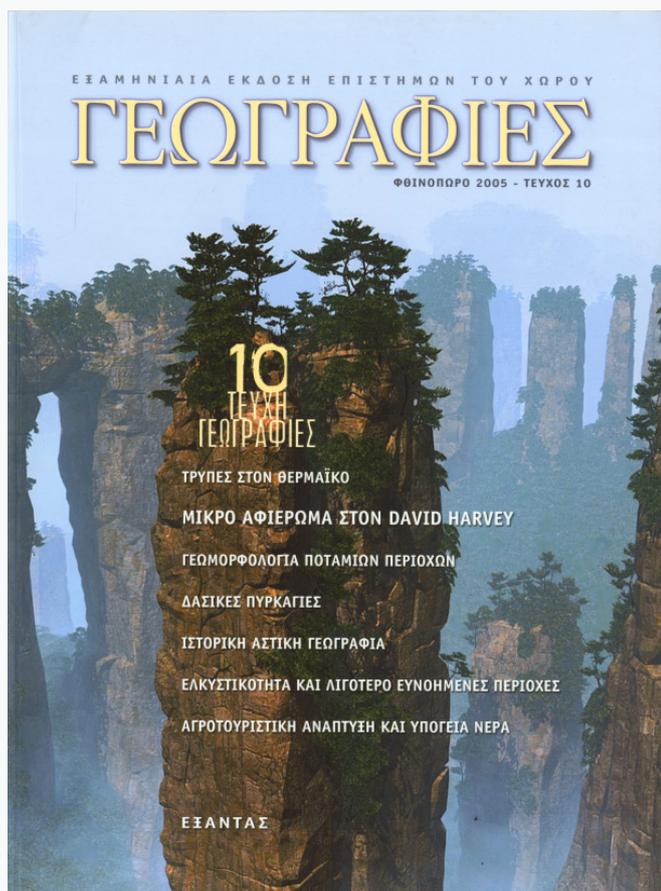

Γεωγραφίες

Αρ. 10 (2005)

Γεωγραφίες, Τεύχος 10, 2005

ΓΕΩΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΕΣ

-

ΜΙΚΡΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ DAVID HARVEY

Ο DAVID HARVEY ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

Κωστής Χατζημιχάλης*

Την περίοδο 15-18 Φεβρουαρίου 2005 ήταν στην Αθήνα, προσκεκλημένος του Τμήματος Γεωγραφίας του Χαροκοπέιου Πανεπιστημίου και με την οργανωτική και οικονομική συνδρομή του ΕΜΠ (Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Πολεοδομίας-Χωροταξίας) και του Ιδρύματος Νίκος Πουλαντζάς, ο καθηγητής γεωγραφίας David Harvey. Οι διαλέξεις και το σεμινάριο που έδωσε ο καθηγητής Harvey ήταν:

- Τρίτη, 15 Φεβρουαρίου, δημόσια διάλεξη στο Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, με θέμα: «Geographical Knowledges / Political Powers» (στα αγγλικά)

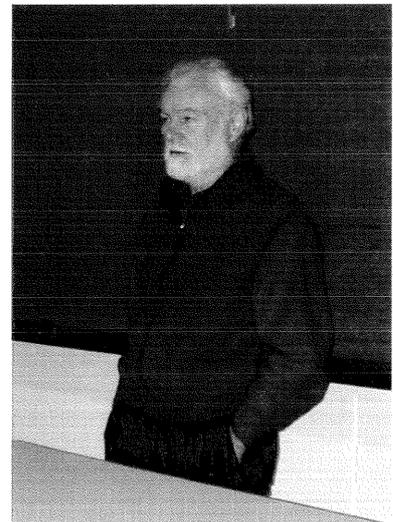
- Τετάρτη, 16 Φεβρουαρίου, ανοιχτό σεμινάριο στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα του Τομέα Πολεοδομίας-Χωροταξίας, ΕΜΠ, με θέμα: «Space as a Key Word» (στα αγγλικά).

- Πέμπτη, 17 Φεβρουαρίου, 6:30 μ.μ., δημόσια διάλεξη σε συνεργασία με το Ίδρυμα Νίκος Πουλαντζάς στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, με θέμα: «Νεοφιλελευθερισμός και η παλινόρθωση της ταξικής κυριαρχίας» (ταυτόχρονη μετάφραση)

- Δευτέρα, 21 Φεβρουαρίου, 7:30 μ.μ., δημόσια διάλεξη στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων, ΕΜΠ, οργανωμένη από την Εταιρεία Ιστορίας της Πόλης και της Πολεοδομίας, με θέμα: «Paris: Capital of Modernity» (στα αγγλικά).

Όλες οι διαλέξεις γνώρισαν μεγάλη επιτυχία, με μεγάλη προσέλευση κόσμο, και έδωσαν αφορμές για έντονες συζητήσεις στις αίθουσες και έξω από αυτές. Ο Harvey ήταν ανοιχτός σε κάθε πρόταση για συνεργασίες και έδωσε τέσσερις συνεντεύξεις σε εφημερίδες και μία στις *Γεωγραφίες*, που ακολουθεί. Χωρίς να θεωρηθεί υπερβολή, η εβδομάδα David Harvey ήταν το γεγονός του Φεβρουαρίου για όσους/ες ενδιαφέρονται κριτικά για τα θέματα της οργάνωσης του χώρου, και αυτό έδωσε την ιδέα για την οργάνωση του μικρού αφιερώματος που ακολουθεί. Ευχαριστώ θερμά τις Δήμητρα Σιατίστα και Μαίρη Καλαντζοπούλου και τον Χάρη Κωσταντάτο για τη βοήθειά τους στην απομαγνητοφώνηση και στις μεταφράσεις.

Ο Harvey σήμερα διδάσκει ως «Διακεκριμένος Καθηγητής» (Distinguished Professor) στο Τμήμα Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου της Νέας Υόρκης (CUNY). Μετά το διδακτορικό του δίπλωμα από το Cambridge (1961) ξεκίνησε την ακαδημαϊκή του σταδιοδρομία στο Τμήμα Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου του Bristol (1962-1968), συνέχισε στο Τμήμα Γεωγραφίας και Πε-

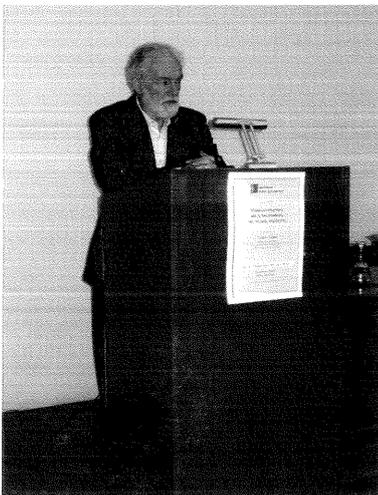
* Καθηγητής, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, e-mail: Hadjimichalis@hua.gr.

ριβαλλοντικής Μηχανικής του Πανεπιστημίου Johns Hopkins, Βαλτιμόρη (1969-1986), κατόπιν εξελέγη καθηγητής στην έδρα Halford Mackinder του Τμήματος Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης (1987-1993), επανήλθε στο Πανεπιστήμιο Johns Hopkins (1993-2003) και από το 2004 βρίσκεται στο CUNY της Νέας Υόρκης. Έχει διδάξει σε πολλά πανεπιστήμια ως προσκεκλημένος καθηγητής και στο διάστημα 1995-2000 κατείχε, ως επισκέπτης-καθηγητής, την έδρα Milliband στο LSE.

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960 οι εργασίες του αφορούσαν κυρίως σε θέματα μεθοδολογίας και φιλοσοφίας της γεωγραφίας, ενώ παράλληλα διατηρούσε έντονο ενδιαφέρον για την ιστορική γεωγραφία. Αυτή η φάση των ερευνών του αποτυπώνεται στο σημαντικό βιβλίο του *Explanation in Geography* (1969). Το 1969 μεταβαίνει στις ΗΠΑ, στο Πανεπιστήμιο Johns Hopkins στη Βαλτιμόρη, όπου και εκλέγεται τακτικός καθηγητής το 1973. Η μετάβαση στις ΗΠΑ συμπίπτει με μια βασική του στροφή από το θετικισμό προς τη διαλεκτική κοινωνική κριτική και το μαρξισμό. Η μετάβαση αυτή έγινε μέσω των ερευνών του για την αστικοποίηση, την ανάλυση των συνθηκών κατοικίας, φτώχειας και ρατσισμού στις μεγάλες αμερικανικές πόλεις και άρχισε με την έκδοση του βιβλίου-σταθμού για την αγγλο-αμερικανική βιβλιογραφία *Social Justice and the City* (1973), το οποίο λειτούργησε διεθνώς ως τομή για την εισαγωγή της μαρξιστικής προβληματικής στην κατανόηση του αστικού φαινομένου. Έκτοτε οι εργασίες του προσανατολίστηκαν στον προσδιορισμό των σχέσεων συσσώρευσης κεφαλαίου, οργάνωσης του χώρου και κοινωνικών σχέσεων, διατηρώντας παράλληλα τα ερωτήματα κοινωνικής δικαιοσύνης και πολιτικής αλλαγής. Στη δεκαετία του 1980 κυκλοφόρησαν τα βιβλία του *The Limits to Capital* (1982) και το δίτομο έργο για την αστικοποίηση *The Urbanization of Capital* (1985) και *Consciousness and the Urban Experience* (1985).

Η μετακίνησή του στο Τμήμα Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης συμπίπτει με μια νέα διεύρυνση των ενδιαφερόντων του προς την πολιτισμική αλλαγή (κυρίαρχη τότε τάση ως «cultural turn» στις αγγλο-αμερικανικές κοινωνικές επιστήμες) και προς τα προβλήματα περιβάλλοντος. Αυτή η φάση των ερευνών του παρήγαγε δύο από τα σημαντικότερα βιβλία του: *The Condition of Postmodernity* (1991) που χαρακτηρίστηκε από τον *Independent* ως ένα από τα 50 πιο σημαντικά βιβλία που έχουν εκδοθεί από το 1945, και το *Justice, Nature, and the Geography of Difference* (1996), όπου ασχολείται σε βάθος με τα περιβαλλοντικά ερωτήματα. Μετά την επιστροφή του στο Πανεπιστήμιο Johns Hopkins το 1993, συνέχισε να ασχολείται με θέματα περιβαλλοντικής δικαιοσύνης, εναλλακτικές μορφές αστικοποίησης και, κυρίως, με τα θέματα της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης σε έναν παγκοσμιοποιημένο κόσμο. Στα πλαίσια αυτά τα νέα του βιβλία περιλαμβάνουν τα: *Spaces of Hope* (2000), *Spaces of Capital* (2001), και *Paris, Capital of Modernity* (2001). Τέλος, οι στρατιωτικές επεμβάσεις στο Αφγανιστάν και στο Ιράκ σε σχέση με τις ευρύτερες παγκόσμιες ανακατατάξεις με την εδραίωση της νεοφιλελεύθερης ηγεμονίας τον οδήγησαν στη συγγραφή του βιβλίου-σταθμός *The New Imperialism* (2003), ήδη μια διεθνής επιτυχία μεταφρασμένη σε 9 γλώσσες, και ελπίζουμε σύντομα και στα ελληνικά.

Οι έρευνες, τα βιβλία, οι πολιτικές παρεμβάσεις του και, το κυριότερο, οι πολυάριθμοι επιτυχημένοι φοιτητές και φοιτήτριες που μαθήτευσαν κοντά του έχουν μια εκτεταμένη και καθοριστική επιρροή στις κοινωνικές επιστήμες και πέραν της γεωγραφίας, και έχουν ανοίξει σε πολλές περιπτώσεις νέα πεδία σε μια

κριτική, μαρξιστική προσέγγιση των σχέσεων κοινωνίας, κεφαλαίου, φύσης και οργάνωσης του χώρου.

Είναι επίτιμος διδάκτωρ σε 8 πανεπιστήμια και έχει διακριθεί με βραβεία και μετάλλια από την Αμερικανική Ένωση Γεωγράφων, από τη Βασιλική Γεωγραφική Ένωση του Λονδίνου (δύο φορές), από τη Σουηδική Ένωση Γεωγράφων και Ανθρωπολόγων και, τέλος, είναι κάτοχος του Διεθνούς Βραβείου Vautrin Lud, αντίστοιχου του Nobel για τη γεωγραφία.

ΕΠΙΛΟΓΕΣ ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑΣ

Είναι πρακτικά αδύνατο να συμπεριληφθούν στο σύντομο αυτό σημείωμα τα πλήθος των άρθρων, παρεμβάσεων, συνεντεύξεων και βιβλιοκρισιών που χαρακτηρίζουν το έργο του προσκεκλημένου μας. Περιοριζόμαστε μόνο στα σημαντικότερα βιβλία του.

- *Explanation in Geography*, Longman, London (1969)
- *Social Justice and the City*, The Johns Hopkins University Press (1973)
- *The Limits to Capital*, B. Blackwell, Oxford (1982)
- *Consciousness and the Urban Experience*, B. Blackwell, Oxford (1985)
- *The Urbanization of Capital: Studies in the History and Theory of Capitalist Urbanization*, B.Blackwell, Oxford (1985)
- (με τον S. Zukin) *Loft Living: Culture and Capital in Urban Change*, Rutgers University Press (1990)
- *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*, B. Blackwell, Oxford (1991)
- *Justice, Nature, and the Geography of Difference*, B. Blackwell, Oxford (1996)
- *Spaces of Hope*, Edinburgh University Press, Edinburgh (2000)
- *Spaces of Capital*, Routledge, London (2001)
- *Paris, Capital of Modernity*, Routledge, London (2003)
- *The New Imperialism*, Oxford University Press (2003)

Μεταφράσεις έργων στα ελληνικά

- «Άνιση γεωγραφική ανάπτυξη» (1982, μτφρ. Κ. Χ. 1992), στο Κ. Χατζημιχάλης (επιμ.), *Περιφερειακή ανάπτυξη και πολιτική: κείμενα από τη διεθνή εμπειρία*, Εξάντας, Αθήνα, σ. 99-105
- «Η παγκοσμιοποίηση σε αμφισβήτηση» (μτφρ. Θράσος Τζίκας) σε τρεις συνέχειες, εφημερίδα *Εποχή*, 21/1/1996, 28/1/1996, 4/2/1996
- Βιβλιοπαρουσίαση του *Justice, Nature, and the Geography of Difference*, Blackwell (1996), από την Εύη Αθανασίου, *Γεωγραφίες*, τ. 1, 2001, σ. 132-134
- «Ο νέος μπερειαλισμός» (τμήμα του 3ου κεφαλαίου του ομότιτλου βιβλίου, μτφρ. Μυστώ Χατζημιχάλη), *Γεωγραφίες*, τ. 8, 2004, σ. 3-6
- «Ο χώρος ως λέξη-κλειδί» (2004, μτφρ. Χάρης Κωνσταντάτος), στο ανά χειρός τεύχος.

Συνέντευξη του David Harvey στους Ντίνα Βαΐου και Κωστή Χατζημιχάλη

Αθήνα 2/2/2005

ΝΤ.Β./Κ.Χ.: Όλα αυτά τα χρόνια προσπάθησες να εισαγάγεις τη μαρξιστική ανάλυση στη θεωρητική προσέγγιση του χώρου, αλλά και το αντίστροφο. Ποια είναι τα ισχυρά σημεία και οι αδυναμίες της μαρξιστικής θεωρίας σε ό,τι αφορά στο χώρο;

Δ.Η.: Η μαρξιστική παράδοση δεν υπήρξε ιδιαίτερα ισχυρή στη διατύπωση μιας θεωρίας για το χώρο και τη χωρικότητα, και μόνο εκείνοι που θα θεωρούσε κανείς ως πιο ανορθόδοξες προσωπικότητες, όπως ο Lefebvre και εμείς οι γεωγράφοι, καθώς και άλλοι ευαισθητοποιημένοι σε τέτοια θέματα, όπως ο E. P. Thompson και ο Raymond Williams, πήραν στα σοβαρά τα ζητήματα αυτά, γεγονός που χρειάζεται κάποια διερεύνηση. Θεωρώ ότι αυτό συνιστά ένα μεγάλο

κενό μέσα στη μαρξιστική θεωρία εν γένει, το οποίο, φυσικά, ορισμένοι από εμάς προσπάθησαν να διορθώσουν όλα αυτά τα χρόνια. Ωστόσο ένα από τα διασκεδαστικά σχόλια που κάνω κατά καιρούς – το οποίο θεωρώ ουσιαστικά ακριβές – είναι ότι υπήρξε ευκολότερο να εισαγάγουμε μαρξιστικές θεωρήσεις στη γεωγραφία απ' ό,τι να εισαγάγουμε χωρικές και γεωγραφικές έννοιες στη μαρξιστική σκέψη. Και πιστεύω ότι, αν πραγματικά δει κανείς ιστορικά τις πρακτικές πολλών κομμουνιστικών καθεστώτων, θα δει ότι πλήρωσαν το τίμημα αυτής της παραγνώρισης.

Θεωρούμε ότι συνδράξεις δύο προσεγγίσεις σχετικά με τον προσδιορισμό του χώρου: ως ακαδημαϊκή αναζήτηση και ως πεδίο και αντικείμενο

πολιτικού αγώνα. Πώς εφαρμόζεις αυτές τις προσεγγίσεις στη διδασκαλία σου;

Στη διδασκαλία μου προσπαθώ να στήσω ένα είδος αφηρημένου και ανοιχτού πλαισίου προκειμένου να προσεγγίσουμε αυτά τα ζητήματα, και στη συνέχεια προσπαθώ να κάνω τους φοιτητές να σκεφτούν συγκεκριμένα παραδείγματα, και αυτό κάνουν εν πολλοίς. Για παράδειγμα, το τελευταίο εξάμηνο ένας φοιτητής μου παρέδωσε μια εργασία για το μάθημά μου όπου ανέλυσε τη συνολική χωρική οργάνωση των διαμαρτυριών και διαδηλώσεων σχετικά με την εθνική σύνοδο των Ρεπουμπλικάνων, με τις χωρικές στρατηγικές που εφαρμόστηκαν από την πλευρά της αστυνομίας, της διοίκησης και του ρεπουμπλικανικού κόμματος, τη στρατηγική των διαδηλωτών, και πώς τελικά αναπτύχθηκε στο χώρο η δυναμική της διαδήλωσης. Αυτό που μπορούσε να δει κανείς ήταν ένα είδος άμεσης πρακτικής εφαρμογής του πώς παίρνει κανείς ένα πλαίσιο και αρχίζει να διερευνά τις πολύ συγκεκριμένες διαστάσεις του σε μια ιδιαίτερη περίπτωση.

Επομένως, θα λέγαμε ότι κάνεις κάποιες φορές μια ολοκληρωμένη έρευνα πεδίου με τους φοιτητές σου; Θέλουμε να πούμε, παίρνεις ένα ζήτημα όπως αυτό που περιέγραψες προηγουμένως ή κάτι σχετικό με την αστική ανάπτυξη και στήνεις μια ολοκληρωμένη ομαδική έρευνα;

Όχι, δεν έχω οργανώσει κάποια ολοκληρωμένη ομαδική εργασία, έκανα ορισμένες όταν ήμουν στη Βαλτιμόρη, αλλά δεν έκανα καμία όσο βρίσκομαι στη Νέα Υόρκη. Αυτό που έκανα ήταν να καλέσω

τους φοιτητές να βρουν το δικό τους ερευνητικό υλικό, οτιδήποτε θα ήθελαν να κάνουν, να το σκεφτούν και να προσπαθήσουν να γράψουν εργασίες γι' αυτό. Με αυτή την έννοια, αφότου ήρθα στη Νέα Υόρκη, αυτό που κάνω με τους σπουδαστές είναι περισσότερο εξατομικευμένες εργασίες παρά μια συλλογική έρευνα.

Παρ' όλα αυτά, τους ενθαρρύνεις να προσεγγίσουν μια έρευνα πεδίου;

Κοίτα, το πλεονέκτημα του να διδάσκει κανείς στο CUNY είναι ότι σχεδόν όλοι οι φοιτητές βρίσκονται ήδη σε κάποιο πεδίο εμπειρικής έρευνας. Όπως μου είχε πει ο Neil [Smith] όταν πήγα στο CUNY, υπάρχει μια σημαντική διαφορά ανάμεσα στους φοιτητές του CUNY και του Johns Hopkins: στο CUNY είναι περισσότερο σε εγρήγορση για ό,τι «συμβαίνει στο δρόμο», αλλά όχι τόσο για τη βιβλιογραφία, και στο Johns Hopkins είναι πολύ ενήμεροι για τη βιβλιογραφία, αλλά δεν ξέρουν καν τι είναι η «ζωή στο δρόμο». Και αυτό είναι απόλυτα ακριβές. Πολλοί από τους φοιτητές που έχω είναι αναμεμιγμένοι σε δράσεις σε διάφορους τόπους και με διάφορες ομάδες, όπως το κίνημα anti-AIDS, τα εργασιακά θέματα ή και οτιδήποτε άλλο. Έτσι, δεν χρειάζεται να τους ενθαρρύνω εγώ να βγουν έξω στο δρόμο για εμπειρίες, φέρνουν από μόνοι τους μια τεράστια ποσότητα εμπειριών στην τάξη. Και αυτό που αναζητούν σ' εμένα είναι ένα είδος θεωρητικού πλαισίου στο οποίο να μπορούν να εντάξουν τις εμπειρίες που αποκομίζουν σε καθημερινή βάση.

Επομένως, πρόκειται για ώριμους σπουδαστές;

Ναι, οι περισσότεροι είναι ώριμοι.

Το επόμενο θέμα το έχουμε ήδη συζητήσει μεταξύ μας. Η παρουσίαση που έκανες για το «Ο χώρος ως λέξη-κλειδί»¹ μάς έκανε να σκεφτούμε πολύ γι' αυτά τα ζητήματα, και συμφωνούμε απόλυτα ότι είναι λάθος να αποδίδει κανείς προτεραιότητα σε οποιοδήποτε από τα τετράγωνα «κελιά» στους πίνακές σου, καθώς και ότι όλες οι προσεγγίσεις υφίστανται σε διαλεκτική σχέση μεταξύ τους. Όμως αυτό που συζητήσαμε ήταν κατά πόσον αυτά τα επιχειρήματα προέρχονται από το γεγονός ότι η δυνατότητά μας να σκεφτούμε και να δράσουμε πολιτικά εξαρτάται από τις εμπειρίες μας από αυτό το πρώτο-πρώτο τετράγωνο, τον απόλυτο υλικό χώρο. Μήπως δηλαδή δεν θα μπορούσαμε ούτως ή άλλως να σκεφτούμε διαφορετικά; Αυτή την αμηχανία την ενέτεινε το τελευταίο σου σχόλιο, ότι δηλαδή πολλοί/ές σκέφτονταν μόνο στο πλαίσιο του κάτω δεξιού τετραγώνου, της «σχεσιακότητας», και δεν λαμβάνουν καθόλου υπόψη την υλική διάσταση, καθώς επίσης και το σχόλιό σου ότι είναι μεν ορθό να οραματίζεται κανείς διάφορες εναλλακτικές οργανώσεις χώρου και ουτοπίες, αλλά έρχεται κάποια στιγμή που βγαίνεις στο δρόμο, δρας, εμπλέκεσαι σε συγκεκριμένες πρακτικές.

Λοιπόν, νομίζω ότι θέλετε να πείτε πως η στιγμή της πράξης εντάσσεται πάντοτε στην υλική σφαίρα. Όμως αντιστέκομαι στην ιδέα ότι αντλούμε τα πάντα για τη χωρικότητα από την εμπειρία μας σε αυτή

1. Βλ. το κείμενο που ακολουθεί στο αφιέρωμα, όπου και οι σχετικοί πίνακες που αναφέρονται στη συζήτηση.

τη σφαίρα, γιατί κάτι που ανακαλύπτει κανείς είναι ότι ακόμα και η απλούστερη φυσικότητα/σωματικότητα με την οποία οι άνθρωποι μπορούν να προσλάβουν την εμπειρία σ' αυτή τη σφαίρα, διαμεσολαβείται και επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό από προηγούμενες μεθοδολογικές υποθέσεις, από θεωρητικές λειτουργίες. Θέλω να πω ότι, αν, για παράδειγμα, βιώσω μια πόλη και δεν έχω προηγουμένως διαβάσει τίποτα, θα τη βιώσω με έναν πολύ διαφορετικό τρόπο. Ενώ, αν έχω διαβάσει πολύ για τις πόλεις, η φυσική/σωματική μου εμπειρία δεν είναι πια ανεξάρτητη από τη συναισθηματική αλλά και τη διανοητική-θεωρητική κατανόηση. Έτσι λοιπόν, αυτό που θέλω να πω είναι ότι αντιστέκομαι στην ιδέα ότι υπάρχει κάτι απόλυτα πρωταρχικό στο φυσικό/σωματικό το οποίο δεν διαμεσολαβείται με κανέναν τρόπο από κανένα από τα άλλα στοιχεία. Όμως αυτό με το οποίο συντάσσομαι απόλυτα μαζί σας είναι ότι η στιγμή της πράξης είναι εκείνη κατά την οποία κάνεις κάτι στον απόλυτο χώρο και χρόνο και ότι αυτή ακριβώς είναι η στιγμή η οποία είναι κρίσιμη για το μετασχηματισμό του κόσμου που μας περιβάλλει, καθώς επίσης και του εαυτού μας. Επομένως, συμφωνώ με αυτό. Αλλά δεν μπορεί κανείς να δει αυτά τα δύο ανεξάρτητα, γι' αυτό λοιπόν τα θεωρώ ως διαλεκτικά παρόντα ακόμα και μέσα σ' αυτή καθαυτή τη στιγμή της εμπειρίας.

Αλλά δεν θεωρείς ότι η διαμεσολάβηση που υπάρχει πάντοτε προκειμένου να κατανοήσουμε μια πράξη σε ένα δεδομένο τόπο προέρχεται από κάποια γνώση την οποία έχουμε αποκομίσει σε άλλους υλικούς χώρους; Που σημαίνει ότι

διαμεσολαβούμε τα πράγματα γιατί έχουμε υλικά βιώματα από κάτι διαφορετικό, και ίσως αυτός είναι ένας από τους λόγους που, για παράδειγμα, κάποιος δεν καταλαβαίνουν πώς συμπεριφέρονται άλλοι άνθρωποι σε άλλους τόπους, ακριβώς γιατί αναπαράγουν και διαμεσολαβούν τη δική τους γνώση και τη μεταφνεύουν ως κυρίαρχη θεωρηση σε άλλους τόπους;

Δεν διαφωνώ μ' αυτό, γιατί, με τον ίδιο τρόπο που δεν μπορώ να δεχτώ οτιδήποτε συμβαίνει στον υλικό-φυσικό χώρο ως ανεξάρτητο, δεν μπορώ επίσης να δω και τις σχεσιακές προσεγγίσεις ως ανεξάρτητες. Έχουν κατασκευαστεί απ' όλα τα είδη τομών και γι' αυτό θεωρώ ότι πρόκειται για μια διαλεκτική σχέση. Και επομένως, ναι, όντως, αν μετακινηθούμε σε ένα συγκεκριμένο χώρο και η σχεσιακότητά μας προέρχεται από έναν άλλο τόπο, παραγνωρίζουμε και ακόμα-ακόμα βιώνουμε αυτό το χώρο με έναν ριζικά διαφορετικό τρόπο. Κι αυτό γιατί η κυρίαρχη εμπειρία βασίζεται σε ένα είδος υλικού σκηνικού. Αυτό το δέχομαι πλήρως. Θέλω να κρατάω όμως ανοιχτή τη διαλεκτική σχέση ανάμεσα σε όλα τα στοιχεία. Κι αν αυτή τη στιγμή επιμένω πολύ στο ότι η στιγμή της πράξης εδράζεται σ' αυτή την απόλυτα φυσική/σωματική σφαίρα, κάτι που δεν μπορούμε να αποφύγουμε και να εγκαταλείψουμε, είναι γιατί ορισμένοι βιάζονται να το απορρίψουν βασισμένοι αποκλειστικά στους σχεσιακούς όρους.

Μοιάζει λίγο με τη συζήτηση στο βιβλίο του Italo Calvino ανάμεσα στον Μάρκο Πόλο και τον Κινέζο αυτοκράτορα. Ο αυτοκράτορας του λέει ότι υπάρχει μια πόλη για

την οποία δεν μιλά ποτέ και ο Μάρκο Πόλο απαντά ότι αυτή η πόλη, η Βενετία, πάντοτε υπονοείται, αυτήν περιγράφει όταν μιλά για καθεμιά από τις άλλες πόλεις. Ας συνεχίσουμε όμως με μια άλλη ερώτηση: Πώς προσεγγίζεις την απόλυτη απουσία του φύλου στις αναλύσεις που κάνεις για το χώρο; Γιατί έχω πραγματικά στήσει ένα πλαίσιο, ένα δομικό πλαίσιο-σκελετό μέσα στο οποίο πολλά πράγματα μπορούν να προσεγγιστούν. Όταν δίνω σάρκα και οστά σ' αυτό το πλαίσιο, τότε χρειάζεται να εξεταστούν πολλές διαστάσεις, διαστάσεις που περιλαμβάνουν οτιδήποτε, από τις κοινωνικές τάξεις και το φύλο μέχρι τη φυλή, την εθνότητα και τη θρησκεία, οτιδήποτε. Ο σκοπός αυτού του δομικού πλαισίου είναι να πει σ' εκείνους/ες που ενδιαφέρονται για θέματα όπως το φύλο και ο χώρος ότι μπορεί να τους φανεί χρήσιμο. Και γι' αυτό θα πρότεινα σε όσους/ες ενδιαφέρονται για το φύλο, την εθνότητα ή τις πόλεις να χρησιμοποιήσουν το πλαίσιο αυτό με ένα δημιουργικό τρόπο.

Όμως το γεγονός ότι δεν κατονομάζεις αυτές τις διαστάσεις που αποκαλείς φυλή ή φύλο τις κάνει να εξαφανίζονται από την άμεση επίκονα αυτού του πίνακα. Έτσι, προκειμένου να εισαχθούν, χρειάζεται μια διαφορετική παρέμβαση σ' αυτό τον τρόπο σκέψης συνολικά, γιατί δεν προϋπάρχουν σ' αυτόν αυτές οι διαστάσεις.

Νομίζω πως δεν θέλω να μπω σε μια συζήτηση στην οποία θα αρχίζω το καθετί λέγοντας πως πρόκειται να μιλήσω τώρα για τη φυλή, την τάξη και το φύλο. Θέλω να είμαι σε θέση να πω ότι υπάρχουν ορισμένα δομικά θέματα εδώ, τα

οποία πράγματι θα τα βρει κανείς. Για παράδειγμα, τα διαβάσματά μου για το θέμα χώρου-χρόνου, προέρχονται από κάποια έρευνά μου σε εθνογραφική βιβλιογραφία για τους τρόπους με τους οποίους διαφορετικές κοινωνίες κατασκεύασαν τη χωροχρονικότητα. Προσπαθούσα να αποσπάσω κάτι από όλες αυτές τις πληροφορίες, κάποιες γενικές αρχές χωρικής οργάνωσης και όλα τα σχετικά. Με αυτό θα μπορούσε να επιστρέψει κανείς σε οποιαδήποτε από αυτές τις καταστάσεις έτσι ώστε να ξαναδιαβάσει μια συγκεκριμένη εθνογραφική ιστορία, να ξαναδιαβάσει ένα συγκεκριμένο είδος αστικής αναπαράστασης λίγο ως πολύ με αυτούς τους όρους, και να διακρίνει από πίσω το δομικό πλαίσιο. Θέλησα να φτάσω σε αυτή τη δομική εικόνα που βρίσκεται από κάτω. Κι ελπίζω ότι οι ενδιαφερόμενοι θα χρησιμοποιήσουν αυτή τη δομή με τρόπους δημιουργικούς γύρω από τις ριζοσπαστικές κατευθύνσεις που τους ενδιαφέρουν ιδιαίτερα.

Άραγε αυτός είναι ο λόγος που δεν εμφανίζεται στον πίνακα ούτε ο τόπος;

Ο πίνακας δεν είναι ένα ολοκληρωμένο αντικείμενο. Είναι μια βάση για να δούμε κι άλλα πράγματα. Στην πραγματικότητα, τον έχω χρησιμοποιήσει στην προσπάθεια να αναπτύξω κάποιες θέσεις πάνω στο νόημα του τόπου. Και νομίζω ότι μπορεί να χρησιμοποιηθεί με αυτό τον τρόπο. Υπάρχουν πολλά που απουσιάζουν, αλλά, για να προλάβω μια από τις επόμενες ερωτήσεις σας, είναι εν πολλοίς ο ίδιος τρόπος με τον οποίο ο Lefebvre προσπάθησε να εγκαινιάσει ένα διάλογο. Θέλω να εγκαι-

νιάσω ένα διάλογο, και γι' αυτό φοβάμαι πολύ τη χρήση της έννοιας «πίνακας», γιατί τα πάντα ενσωματώνονται σε αυτό τον πίνακα. Πράγματι, δεν ξέρω πώς να το αποκαλέσω. Αυτό καθαυτό είναι ένα απόλυτο κατασκεύασμα. Είναι ιδιαίτερα μη διαλεκτικό. Επομένως, για πολλά θέματα με κάνει και αισθάνομαι αρκετές επιφυλάξεις, γιατί, ξαναλέω, θέλω να το δω σε κίνηση – να ζωντανεύει, όχι ως ένα είδος στατικού και απόλυτα προσδιορισμένου αντικειμένου. Αν πίστευα σε μια στατικότητα, ο στόχος μου θα είχε προδοθεί, κι αυτός είναι ένας από τους λόγους που δέχτηκα να το αφήσω ανοιχτό, που δεν έβαλα τα πάντα μέσα σ' αυτό.

Αυτή είναι μια ενδιαφέρουσα τεχνική αλλά και θεωρητική διέξοδος από το πρόβλημα. Ίσως αν δεν είχες γράψει παραδείγματα μέσα στα «κελιά» του πίνακα, η όλη παρουσίαση να ήταν πιο δυναμική.

Ναι, αλλά σε κάποια επόμενα «κελιά» ήθελα να τραβήξω την προσοχή στην ιδέα ότι, για παράδειγμα, όταν διαβάζει κανείς τον Walter Benjamin, μπορεί να αναρωτηθεί ποιο είδος κυριαρχίας αντιλήψης της χωροχρονικότητας επικαλείται; Και ανακαλύπτει ότι ο Benjamin είναι συντεταγμένος με έμφαση σε μια αντίληψη που είναι ταυτόχρονα σχεσιακή και σχετική, αν και χρησιμοποίησε τον απόλυτο χώρο των στοών ως ουσιαστική αναφορά. Παρ' όλα αυτά, προσπάθησε να μιλήσει για τον απόλυτο χώρο των στοών με έναν πολύ σχεσιακό τρόπο. Νομίζω λοιπόν ότι, εστιάζοντας στον Benjamin και στον τρόπο με τον οποίο κάνει το παραπάνω, μπορεί να αποβεί πολύ χρήσιμο στην ανάγνωσή του, ενώ παράλληλα βοηθά να

φωτιστεί το πώς μια ιδιαίτερη οπτική στη διαλεκτική αυτής της σχέσης παράγει πράγματι διαφορετικά είδη βιβλιογραφίας. Όστε, για παράδειγμα, αυτά που έχω γράψει για το Παρίσι² να είναι πολύ διαφορετικά από του Benjamin, δεδομένου ότι επεξεργάζομαι τη διαλεκτική αυτή με διαφορετικό τρόπο, ένα μέρος από τη διαλεκτική που κυριαρχεί στις μέρες μας. Θεωρώ ότι μια από τις πολύ μεγάλες αντιθέσεις μας είναι γύρω από το ότι η αντίληψή του για τον σχεσιακό χώρο-χρόνο κ.λπ. είναι πάρα πολύ άκαμπτη. Έτσι, εγώ θέλησα να προσφέρω στους ανθρώπους κάτι από το οποίο να μπορούν να πιαστούν. Αν λοιπόν δεν είχα σημειώσει τίποτα σ' αυτά τα τετράγωνα κουτιά, θα είχα προκαλέσει μόνος μου την κριτική: δεν έβαλες τίποτα εκεί, τι υποτίθεται ότι βρίσκεται εκεί;

Ναι, πρέπει να δώσεις τουλάχιστον κάποιες έννοιες/λέξεις. Όμως αυτό που σχολιάσες προηγούμενα για τον Lefebvre έχει μια δυσκολία, δεδομένου ότι το δικό του πλαίσιο ήταν ιδιαίτερα ανοιχτό, και δεν νομίζουμε καθόλου ότι εισήγαγε αντίστοιχα πράγματα υπό την έννοια ενός ανστηρού, συνεκτικού πλαισίου. Απλώς, με τον τρόπο της δουλειάς του έθεσε κάποιες ιδέες στο τραπέζι για περαιτέρω συζήτηση ή για να εγκαινιάσει τη συζήτηση σχετικά με κάποια θέματα. Κι αν δούμε το σχεδιάγραμμά σου ως έναν πίνακα, τότε το όλο εγχείρημα μοιάζει να είναι, αν θες, πολύ πιο ανστηρό και ολοκληρωμένο, μοιάζει πιο πολύ σαν ένα πιο

2. Βλ. τα βιβλία *The Urbanization of Capital: Studies in the History and Theory of Capitalist Urbanization*, B. Blackwell, Oxford (1985), και *Paris, Capital of Modernity*, Routledge, London (2003).

συνεκτικό θεωρητικό πλαίσιο παρά σαν μια παρουσίαση θεμάτων προς συζήτηση.

Όντως, ο τρόπος της προσέγγισής μου είναι πολύ πιο συστηματικός, αλλά από την άλλη μεριά νομίζω ότι αποφεύγει κάποια από τα προβλήματα που ο Lefebvre άφησε ανέγγιχτα. Γιατί, από τη μια, φέρεται να είναι ιδιαίτερα ανταγωνιστικός απέναντι στους απόλυτους χώρους των πολεοδομών και των τεχνοκρατών και όλα τα σχετικά, και μένεις συχνά να αναρωτιέσαι ποιο είδος χωρικότητας λέει τελικά ότι είναι το αντικείμενο του πολιτικού αγώνα. Και πρέπει να σημειώσω ότι, αν υπάρχει ένα μόνο σημαντικό παράδειγμα που αναδεικνύεται ξανά και ξανά στη δουλειά του Lefebvre, αυτό είναι το παράδειγμα της αναγεννησιακής Ιταλίας. Έχεις πράγματι την αίσθηση ότι το έχει συλλάβει σωστά. Όμως, αν γυρίσεις να κοιτάξεις τις κοινωνικές σχέσεις στην Ιταλία της Αναγέννησης, θα πεις «για στάσου». Νομίζω ότι ο Lefebvre άφησε τόσα θέματα ανέγγιχτα όσα ήταν και τα ζητήματα που άνοιξε. Καταλαβαίνω πολύ καλά γιατί κάθε φορά που έφτανε σε κάτι που του φαινόταν πολύ συστηματικό το «απενεργοποιούσε», όπως έλεγε, ακριβώς με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο θα επιθυμούσα εγώ να «απενεργοποιήσω» τον πίνακά μου. Γιατί, αν αυτός ο πίνακας παραμείνει ως ένα ολοκληρωμένο συστηματικό «πράγμα» στο οποίο θα προσπαθεί κανείς να τοποθετήσει τον εαυτό του, τότε ο σκοπός της δημιουργίας του θα υπονομευτεί. Αισθάνθηκα όμως ανήμπορος να κάνω οτιδήποτε γι' αυτό. Είτε θα προσπαθούσα να σχεδιάσω αυτό το συστηματικό αναπόδεικτο είδος, είτε θα καθόμουν και θα έ-

λεγα ότι δεν υπάρχει λύση. Ότι δεν υπάρχει τρόπος με τον οποίο να μπορούμε πραγματικά να προχωρήσουμε στην κατανόησή μας για τη φύση του χώρου και του χωρο-χρόνου.

Ας προχωρήσουμε στην επόμενη ερώτηση. Στην πρόσφατη διεθνή συζήτηση, ιδιαίτερα στο πεδίο των πολιτισμικών σπουδών, που θεωρούνται πρόσφατα (καλώς ή κακώς) χωρικοποιημένες κοινωνικές επιστήμες, φαίνεται να αποδίδεται μεγαλύτερη έμφαση στις μη υλικές όψεις του χώρου, στις αναπαραστάσεις, στις ταυτότητες κ.λπ. Πώς το σχολιάζεις αυτό;

Θεωρώ ότι αυτό είναι υγιές από μια άποψη, αν όμως είναι μόνο αυτό, τότε δεν έχει ουσία. Εγώ ανατρέχω πάντοτε σε μια σύντομη διατύπωση του Gramsci που λέει περίπου ότι τα πολιτικά ερωτήματα συχνά μετατρέπονται σε πολιτισμικά ερωτήματα, που όμως ως τέτοια δεν μπορούν να έχουν απαντήσεις. Έτσι, πιστεύω ότι μεγάλο θέμα για μας είναι να αναζητήσουμε το πολιτικό μέσα στο πολιτισμικό. Και απ' ό,τι ξέρω, πολλή δουλειά στο πεδίο των πολιτισμικών σπουδών σχετίζεται με τη διάχυση του πολιτικού παρά με μια προσπάθεια να ανακαλύψουμε το πολιτικό μέσα στο πολιτισμικό. Κι αυτό μου φαίνεται πως είναι μια από τις μεγαλύτερες ειρωνείες των πολιτισμικών σπουδών. Ξεκινά με τον Raymond Williams και τον Stuart Hall, καθώς και άλλους σε αυτό το πνεύμα, που πιστεύω ότι ενδιαφέρθηκαν ιδιαίτερα να αποκαλύψουν το πολιτικό μέσα στο πολιτισμικό. Στη συνέχεια μετατρέπεται σε αυτό το πεδίο έρευνας που αποκαλείται «πολιτισμικές σπουδές», στο οποίο τις περισσό-

τερες φορές το πολιτικό συσκοτίζεται μέσα σε ένα σωρό πολιτισμικά επιχειρήματα. Και για μένα αυτό είναι το πρόβλημα.

Είναι επίσης ειρωνεία το γεγονός ότι, αν αναζητήσει κανείς σήμερα τα βιβλία του Lefebvre στα βιβλιοπωλεία των αγγλοαμερικανικών πόλεων, θα τα βρει στην ενότητα των πολιτισμικών σπουδών. Δηλαδή ο Lefebvre, ο μαρξιστής Lefebvre, ταξινομείται ως μέρος των πολιτισμικών σπουδών, ως μέρος της παράδοσης των πολιτισμικών σπουδών.

Όντως, υπάρχουν ειρωνείες. Πριν από τέσσερα χρόνια ετοίμασα ένα μάθημα στο Johns Hopkins σχετικό με τον Gramsci, μαζί με κάποιον που έχει εργαστεί πολύ επάνω στον Keynes. Πράγματι, υπάρχουν πολλές ομοιότητες, ιδιαίτερα σε θέματα όπως η Γερμανία, οι προσδοκίες και όλα τα σχετικά. Αλλά ένα από αυτά που σόκαραν τους φοιτητές ήταν ότι θεωρούσαν τη δουλειά του Gramsci αποκλειστικά ως μέρος των πολιτισμικών σπουδών και εξεπλάγησαν ανακαλύπτοντας ότι ήταν λενινιστής.

... και ο ιδρυτής του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ιταλίας.

Πράγματι εξεπλάγησαν. Κι όταν επισημαίνεις πράγματα όπως ότι τα πολιτικά ερωτήματα δεν επιδέχονται απαντήσεις όταν αποδίδονται με πολιτισμικούς όρους, αυτό προκαλεί μεγάλο εκνευρισμό. Κανείς απ' όσους διάβασαν αυτό το κεφάλαιο δεν διάβασε ποτέ αυτή την πρόταση. Την απαρηγόησαν. Επάνω σε αυτό το θέμα είχαμε μια μεγάλη αντιπαράθεση και ταράχησαν πάρα πολύ απ' αυτό.

Στο βιβλίο σου για τον νέο ιμπερια-

λισμό³ και στις σχετικές διαλέξεις σου στην Αθήνα χρησιμοποιήσες αρκετές φορές την έννοια της «συσσώρευσης μέσω υφαρπαγής» ως μια από τις κυριότερες στρατηγικές του νέου ιμπεριαλισμού. Ολοκληρώνοντας αυτή τη συζήτηση, μπορείς να αναπτύξεις λίγο τα επιχρήματά σου για τις χωρικές επιπτώσεις και τις πολιτικές τους διαστάσεις;

Η «συσσώρευση μέσω υφαρπαγής» σημαίνει το άμεσο ή έμμεσο «κλέψιμο» των περιουσιακών στοιχείων ή την αποστέρηση των δικαιωμάτων των πολιτών. Σ' αυτό ενσωματώνεται μια κάποια χωροχρονικότητα. Σε κάποιες περιπτώσεις το χρονικό είναι κυρίαρχο. Για παράδειγμα, νομίζω ότι όλοι μας, μαζί κι εμείς του δυτικού κόσμου, θα έπρεπε να ανησυχούμε πολύ για την κατάσταση των συνταξιοδοτικών μας προοπτικών, κάτι που είναι πολύ προσδιορισμένο στο χρόνο, υπάρχει σ' αυτό έντονη η χρονική διάσταση. Όμως ανακαλύπτει κανείς ότι μεγάλο ποσοστό της υφαρπαγής των περιουσιών και των δικαιωμάτων έχει, μακροσκοπικά, συγκεκριμένη γεωγραφική στόχευση. Ας πάρουμε τις χρηματοοικονομικές κρίσεις της παγκόσμιας οικονομίας από το 1980 και μετά. Βλέπουμε ότι κάθε φορά μπαίνουν στο στόχαστρο διαφορετικές περιοχές του κόσμου. Το Μεξικό το 1980 και ξανά το 1985, πολύ αργότερα η Αργεντινή, η Νοτιοανατολική Ασία το 1997-1998, ξανά το Μεξικό το 1995. Έτσι, αν το δει κανείς από μια σκοπιά, βλέπει ως πούμε το

ΔΝΤ στο κέντρο, με την υποστήριξη του Υπουργείου Οικονομικών των ΗΠΑ και σε συμπαιγνία με τη Wall Street, να στοχεύει με διάφορους τρόπους συγκεκριμένες περιοχές του κόσμου με σκοπό την πειθάρχησή τους. Και ένα από αυτά που συμβαίνουν στη διάρκεια μιας χρηματοοικονομικής κρίσης είναι ότι τα περιουσιακά στοιχεία χάνουν ολοκληρωτικά την αξία τους, ακόμα και αν είναι παραγωγικά, καθώς επίσης και ότι αυτοί που έχουν τα χρήματα πηγαίνουν και αγοράζουν για το τίποτα όλα αυτά τα περιουσιακά στοιχεία και επωφελούνται πέντε χρόνια αργότερα, δεδομένου ότι η οικονομία ανακάμπτει σε κάποιο βαθμό και οι περιουσίες αυτές αρχίζουν να αποκτούν πάλι αξία. Οπότε μεταπωλούνται ή τις εκμεταλλεύονται τα διεθνή κερδοσκοπικά κεφάλαια υψηλού ρίσκου. Επάνω σ' αυτό υπάρχει αυτή η περίφημη φράση του Andrew Melany, από την Κεντρική Τράπεζα των ΗΠΑ, ότι στη διάρκεια μιας κρίσης «... οι περιουσίες επιστρέφουν στους πραγματικούς δικαιούχους τους». Σ' αυτή την περίπτωση, ως πραγματικά δικαιούχοι θεωρούνται οι παχουλές γάτες της Wall Street, της Ευρώπης, της Ιαπωνίας κ.λπ., που κατάφεραν να καταλήψουν πολλές οικονομίες στον κόσμο με αυτόν ακριβώς τον τρόπο. Ακόμα, υπάρχουν ιδιαίτερες όψεις στην αποστέρηση των αγροτικών πληθυσμών. Αυτό συμβαίνει σε συγκεκριμένους τόπους και σε συγκεκριμένες χρονικές στιγμές. Συνέβη στη Νότια Αφρική, συνέβη επίσης στο Μεξικό. Για άλλη μια φορά μπαίνουν στο στόχαστρο συγκεκριμένες περιοχές σε συγκεκριμένες χρονικές στιγμές. Κι αν δει κανείς τι συνέβη στην Αργεντινή το 2001, βλέπει ότι επρόκειτο για μια απί-

στευτη καταλήστευση των αποταμιεύσεων όλων των Αργεντινών. Δεκατέσσερα δισ. δολάρια αρπάχτηκαν από το λαό και πήγαν στις τράπεζες. Αυτό που έκαναν ήταν ότι όλες αυτές τις καταθέσεις, που οι δικαιούχοι τους θεωρούσαν ότι τις έχουν σε δολάρια, τις μετέτρεψαν σε πέσος, και σήμερα το ένα πέσο αντιστοιχεί στο ένα τρίτο του δολαρίου. Έτσι λοιπόν, τα 2/3 από κάθε δολάριο πήγαν στις τράπεζες. Και μέσω των τραπεζών πήγαν τόσο στη Wall Street όσο και στις κυρίαρχες τάξεις της Αργεντινής. Ήταν ένα ληστρικό σύστημα που στόχευσε συγκεκριμένα ένα δεδομένο τόπο, σε αυτή τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, μέσω της απομάκρυνσης των επιδοτήσεων και της απομάκρυνσης του κεφαλαίου, διαδικασιών που στόχευσαν αυτόν το συγκεκριμένο τόπο. Νομίζω ότι αυτό είναι το είδος των διαδικασιών που θα έπρεπε να μελετούμε από δω και μπρος. Με αυτό τον τρόπο έχουν χρησιμοποιηθεί συγκεκριμένες χωρικές στρατηγικές για το «διαίρει και βασίλευε». Μας λένε: κάποιοι άλλοι τόποι τα πάνε καλά, ενώ εσείς βρίσκεστε σε χρηματοοικονομική κρίση και πρέπει να πληρώσετε κόστος. Και θα είστε οι μόνοι που θα πληγούν πραγματικά. Αν όμως κοιτάζαμε σε παγκόσμιο επίπεδο, πόσες οικονομικές κρίσεις εκδηλώθηκαν από το 1980 και μετά; Πριν το 1980 υπήρξαν ελάχιστα, ενώ μετά το 1980 αρκετές χώρες βρέθηκαν σε χρηματοοικονομική κρίση τουλάχιστον πέντε ή έξι φορές. Κάθε φορά δε που έμπαιναν σε τέτοια κρίση έπρεπε να πάνε στο ΔΝΤ, κάθε φορά έπρεπε να θυσιάσουν κάτι. Εύλογα λοιπόν αρχίζει να ψάχνει κανείς να βρει ποιος επωφελήθηκε από όλα αυτά. Και υπάρχει μια πολύ απλή απάντηση: όλα καταδεικνύουν τη Wall

3. Βλ. *The New Imperialism*, Oxford University Press, (2003) και «Ο νέος ιμπεριαλισμός» (τμήμα του 3ου κεφαλαίου του ομότιτλου βιβλίου, μτφρ. Μιχάη Χατζημηχάλη), *Γεωγραφίες*, τ. 8, 2004, σ. 3-6.

Street και τα μεγάλα αφεντικά της Ευρώπης και της Ιαπωνίας. Αυτό ακριβώς με απασχολεί, η χωροχρονικότητα όλης αυτής της διαδικασίας.

Αλλά ανέφερές επίσης και περιπτώσεις αστικών χώρων, μέσα στις πόλεις, ιδιαίτερα γύρω από την έννοια του δημόσιου χώρου, την επέλαση των ιδιωτικών συμφερόντων και την υφαρπαγή του δημόσιου χώρου από τους πολίτες. Νομίζεις ότι μπορείς να εφαρμόσεις μια αντίστοιχη θεωρητική προσέγγιση;

Αναμφισβήτητα, «η εκδίωξη κατοίκων και χρήσεων και ο εξευγενισμός περιοχών» [gentrification] μου φαίνεται ότι είναι ένα είδος συσσώρευσης μέσω της υφαρπαγής. Και θεωρώ ότι η χρήση του δημόσιου χώρου και ο μετασχηματισμός του οδηγούν στη διαμόρφωση ενός διαφορετικού είδους χώρου, που θα τον λέγαμε «ημι-δημόσιο». Εννοώ ένα χώρο στον οποίο το κοινό έχει μεν πρόσβαση, όμως υφίσταται έναν υψηλό βαθμό ελέγχου με τη δικαιολογία ότι βρίσκεται υπό καθεστώς ιδιωτικής ιδιοκτησίας, όπως π.χ. τα εμπορικά κέντρα και τέτοιου είδους χώροι. Ακόμα, εννοώ ιδιωτικούς χώρους και μικρούς φυλασσομένους χώρους στους οποίους κάποιος δεν έχουν πρόσβαση, όλες αυτές τις «περιφραγμένες κοινότητες» πλουσιών και τα παρόμοια. Με αυτή την έννοια, πολλά από όσα συμβαίνουν σήμερα στις πόλεις θα μπορούσαν να ερμηνευτούν ως μέρος της «υφαρπαγής». Δεν θέλω να αποδεχτώ όμως την ιδέα ότι κάποτε, παλαιότερα, υπήρχαν απόλυτα ελεύθεροι χώροι

στις πόλεις και ότι σήμερα αυτοί υφαρπάχτηκαν με κάποιον τρόπο. Πάντοτε υπήρχαν συγκρούσεις στη σχέση μεταξύ του υλικού δημόσιου χώρου και της κυριαρχίας στη δημόσια σφαίρα, και αυτά τα δύο δεν υπήρξαν ποτέ ανεξάρτητα μεταξύ τους. Πράγματι, αν ανατρέξει κανείς στην ιστορία, θα συνειδητοποιήσει ότι η έννοια του δημόσιου χώρου υπήρξε πάντοτε αυτή στην οποία εκφράζεται η εξουσία και η δύναμη. Επομένως, υπάρχει μια μακρά ιστορία αγώνων σχετικά με το ποια εξουσία ή τίνος η εξουσία κυριαρχεί στην πόλη, και νομίζω ότι αυτό που βλέπουμε τα τελευταία είκοσι χρόνια είναι η συγκέντρωση εξουσίας η οποία κυριαρχεί στους δημόσιους χώρους με ένα συγκεκριμένο τρόπο, που υποστηρίζεται φυσικά από την αστυνομική δύναμη, την ικανότητα ελέγχου, ή ίσως όχι ελέγχου αλλά αποθάρρυνσης, της δημόσιας έκφρασης ή δυσαρέσκειας μέσω της αστυνομικής βίας. Αυτό μου φαίνεται ότι συμβαίνει λίγο ως πολύ παντού. Όπως είπατε κι εσείς, η εγκαθίδρυση τέτοιων πρακτικών σήμερα είναι μια συνήθης ευρωπαϊκή τακτική, όπως επίσης και βορειοαμερικανική.

Υπήρχε μια ενδιαφέρουσα ιστορία σχετικά με μια διαμαρτυρία εναντίον του νέου καθεστώτος στο Ιράν που επρόκειτο να πραγματοποιηθεί στο Παρίσι. Η εκδήλωση δεν επιτράπηκε και οι οργανωτές τη μετέθεσαν στο Βερολίνο. Ήθελαν να διαδηλώσουν μπροστά στο Reichstag και τους απαγορεύτηκε. Εμποδίστηκαν, δεν ξέρουμε για πόσες ώρες, από την αστυνομία.

Τελικά τους δόθηκε η άδεια, αλλά έπρεπε να ξαναστήσουν την εξέδρα για τους ομιλητές και όλες τις εγκαταστάσεις που είχαν ετοιμάσει. Κατάφεραν να πραγματοποιήσουν αυτή τη δημόσια συγκέντρωση για να εκφράσουν τη δυσαρέσκειά τους ενάντια στο ιρανικό καθεστώς, να δείξουν στο κοινό όλες τις αγριότητες που έχουν λάβει χώρα εκεί, αλλά το κατάφεραν όχι στον τόπο που είχαν αρχικά υπόψη, και όχι μπροστά σ' εκείνους που έπρεπε να ακούσουν αυτή τη διαμαρτυρία.

Αυτό είναι ένα πολύ σοβαρό ζήτημα, δηλαδή το γεγονός αυτό καθιστά ότι χρειάζεται να ζητήσει κανείς άδεια για μια ειρηνική διαμαρτυρία, είναι πιστεύω η ουσία του προβλήματος. Το ότι δεν σου επιτρέπεται να κάνεις τέτοια πράγματα στις πόλεις παρά μόνο αν πάρεις σχετική άδεια. Επομένως, η δημοκρατική έκφραση στους δημόσιους χώρους είναι υπό έλεγχο, και νομίζω ότι η δυνατότητα αυθόρμητης διαδήλωσης είναι κάτι που σύμφωνα με τους κρατούντες πρέπει πραγματικά να περιοριστεί.

Σε ευχαριστούμε για την ενδιαφέρουσα συζήτηση.

Ευχαριστώ και εγώ.

*Απομαγνητοφώνηση:
ΔΗΜΗΤΡΑ ΣΙΑΤΙΣΤΑ
ΧΑΡΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΤΟΣ
Μετάφραση:
ΜΑΙΡΗ ΚΑΛΑΝΤΖΟΠΟΥΛΟΥ*

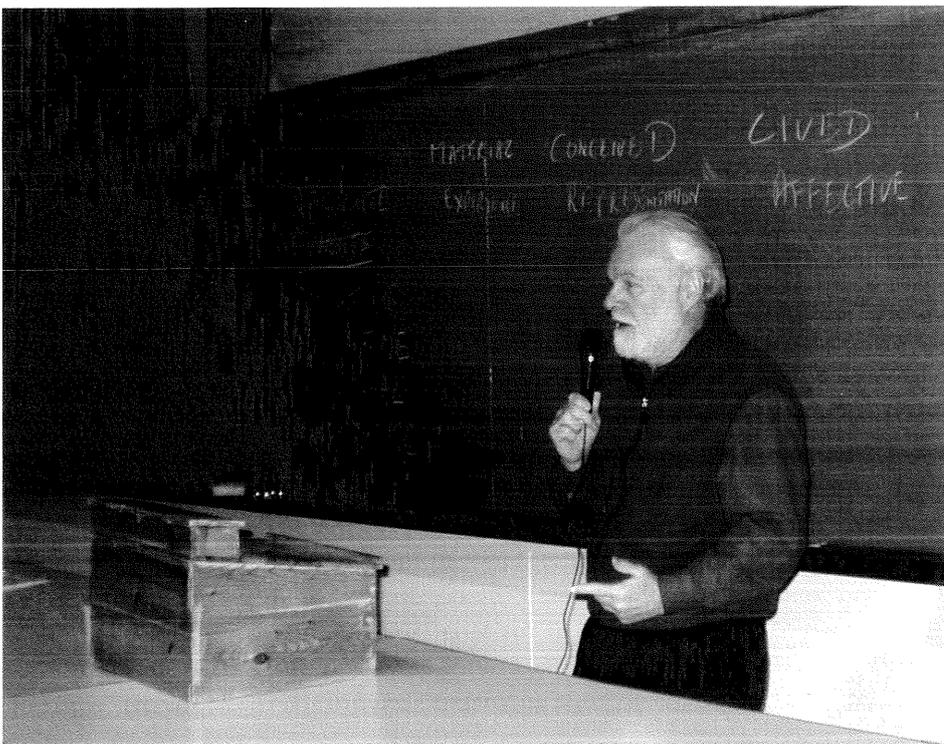
Ο ΧΩΡΟΣ ΩΣ ΛΕΞΗ-ΚΛΕΙΔΙ

David Harvey*

Αν ο Raymond Williams σκεπτόταν σήμερα τα λήμματα για το διάσημο κείμενό του «Λέξεις-κλειδιά» [Keywords] θα είχε σίγουρα συμπεριλάβει τη λέξη «χώρος». Πιθανά θα την είχε επίσης συμπεριλάβει σε εκείνο το μικρό κατάλογο εννοιών, όπως η «κουλτούρα» και η «φύση», ως «μια από τις πιο πολύπλοκες λέξεις της γλώσσας μας».¹ Πώς λοιπόν μπορεί να ξεδιαλύνει κανείς το εύρος των εννοιών που συνδέονται με τη λέξη «χώρος», χωρίς να χαθούμε σε κάποιο λαβύρινθο (να ακόμη μια ενδιαφέρουσα χωρική μεταφορά) συγχύσεων;

Ο «χώρος» συχνά καλεί σε τροποποιήσεις του. Οι συγχύσεις συχνά προκύπτουν από τις τροποποιήσεις (που επίσης συχνά παραλείπονται όταν μιλάμε ή γράφουμε) παρά από κάποια εγγενή πολυπλοκότητα της ίδιας της έννοιας του χώρου. Όταν, για παράδειγμα, γράφουμε για «υλικό», «μεταφορικό», «στα όρια» [liminal], «προσωπικό», «κοινωνικό» ή «ψυχικό» χώρο (για να αναφέρουμε μόνο μερικά παραδείγματα), υποδεικνύουμε μια ποικιλία πλαισίων που περιπλέκουν τόσο τα πράγματα ώστε να καθιστούν το νόημα του χώρου εξαρτώμενο από το εκάστοτε πλαίσιο. Παρομοίως, όταν φτιάχνουμε φράσεις όπως χώροι φόβου, παιχνιδιού, κοσμολογίας, ονείρου, θυμού, μοριακής φυσικής, κεφαλαίου, γεωπολιτικής έντασης, ελπίδας, μνήμης ή οικολογικής αλληλεπίδρασης (ξανά, για να υποδείξουμε ορισμένα από τα φαινομενικά άπειρα πεδία στα οποία επεκτείνεται ο όρος), τότε η περιοχή της εφαρμογής ο-

1. Williams, R. (1985), *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society*, Oxford: Oxford University Press, αναθεωρημένη έκδοση.

* Καθηγητής Γεωγραφίας, CUNY, Νέα Υόρκη, ΗΠΑ. Το κείμενο παρουσιάστηκε στην Αθήνα στις 16/2/05 και πρόκειται να δημοσιευτεί σε ειδικό τόμο-αφιέρωμα για τον ίδιο που επιμελείται ο Derek Gregory. Δημοσιεύεται εδώ μεταφρασμένο με άδεια του συγγραφέα.

ρίζει κάτι τόσο ειδικό, που καθιστά κάθε κοινό ορισμό του χώρου απέλπιδο έργο. Παρακάτω ωστόσο θα προσπαθήσω να βάλω στην άκρη αυτές τις δυσκολίες και να επιχειρήσω μια γενική αποσαφήνιση του νοήματος του όρου χώρος. Ελπίζω έτσι να διαλύσω κάποια από τα σύννεφα της μη επικοινωνίας που μοιάζει να ταλανίζει τη χρήση της λέξης.

Ωστόσο το σημείο εισόδου που διαλέγουμε για την έρευνά μας δεν είναι αθώο, καθώς αναπόφευκτα ρίζει μια συγκεκριμένη οπτική που αναδεικνύει κάποια ζητήματα ενώ αποκλείει άλλα. Φυσικά, μια κάποια προνομιακή θέση αποδίδεται συνήθως στο φιλοσοφικό στοχασμό, καθώς η φιλοσοφία φιλοδοξεί να υπερβεί τα διαφορετικά και αποκλίνοντα πεδία των ανθρωπινων πρακτικών και των επιμέρους γνώσεων, ώστε να αποδώσει οριστικά νοήματα στις κατηγορίες στις οποίες μπορούμε να προσφύγουμε. Έχω σχηματίσει την εντύπωση πως υπάρχει αρκετή διχογνωμία και σύγχυση στους φιλοσόφους για το νόημα του χώρου για να θεωρήσουμε αυτή την αφετηρία μη προβληματική. Επιπλέον, καθώς με κανέναν τρόπο δεν έχω τα προσόντα να στοχαστώ πάνω στην έννοια του χώρου μέσα από τη φιλοσοφική παράδοση, θα ήταν καλύτερο να ξεκινήσω από εκεί που γνωρίζω καλύτερα. Συνεπώς ξεκινώ από τη σκοπιά του γεωγράφου, όχι γιατί είναι μια προνομιακή θέση η οποία, με κάποιο τρόπο, έχει δικαιώματα ιδιοκτησίας στη χρήση των χωρικών εννοιών (όπως φαίνεται να υποστηρίζουν μερικές φορές κάποιοι γεωγράφοι), αλλά γιατί εκεί συμβαίνει να εργάζομαι περισσότερο. Σε αυτό το πεδίο έχω αναμετρηθεί πιο άμεσα με την πολυπλοκότητα του σε τι μπορεί να αφορά η λέξη «χώρος». Φυσικά, έχω αντλήσει συχνά από τη εργασία άλλων που δουλεύουν σε διάφορους κλάδους του ακαδημαϊκού και διανοητικού καταμερισμού εργασίας, όπως επίσης και από την εργασία πολλών γεωγράφων (υπερβολικά πολλών για να τους αναφέρω σε ένα σύντομο δοκίμιο αυτού του είδους) που καταπατήστηκαν ενεργά για να ερευνήσουν αυτά τα προβλήματα με διαφορετικούς τρόπους. Δεν προσπαθώ εδώ να φτιάξω μια σύνοψη όλης αυτής της δουλειάς. Κάνω έναν καθαρά προσωπικό απολογισμό τού πώς οι απόψεις μου εξελίχθηκαν (ή όχι) καθώς έψαχνα έννοιες που να εξυπηρετούν, κατά το δυνατόν ικανοποιητικά, τα θεωρητικά και πρακτικά αντικείμενα που κυρίως μ' ενδιαφέρουν.

Ξεκίνησα να στοχάζομαι πάνω στο ζήτημα αυτό πριν από πολλά χρόνια. Στο *Social Justice and the City*, που κυκλοφόρησε το 1973, υποστήριξα πως είναι κρίσιμο να σκεφτούμε πάνω στη φύση του χώρου για να κατανοήσουμε τις αστικές² διαδικασίες στον καπιταλισμό. Αντλώντας από ιδέες που σταχυολόγησα από τη μελέτη της φιλοσοφίας της επιστήμης και μερικώς είχα εξερευνήσει στο *Explanation in Geography*, προσδιόρισα μια τριμερή διαίρεση για τους τρόπους κατανόησης του χώρου:

Αν αντιμετωπίσουμε το χώρο ως απόλυτο, γίνεται ένα «πράγμα καθ' εαυτό» με ύπαρξη ανεξάρτητη της ύλης. Έτσι, κατέχει μια δομή που μας χρησιμεύει για να ταξινομούμε ή να εξατομικεύουμε τα φαινόμενα. Η οπτική του σχετικού χώρου προτείνει να τον κατανοήσουμε ως σχέση ανάμεσα σε αντικείμενα που υπάρχουν μόνο γιατί σχετίζονται μεταξύ τους. Υπάρχει και ένας άλλος τρόπος για να κατανοηθεί ο χώρος ως σχετικός, και επιλέγω να τον αποκαλέσω *σχεσιακό χώρο* – χώρος ιδωμένος με τον τρόπο του Leibniz, ως περιεχόμενος σε αντικείμενα, υπό την έννοια ότι ένα αντικείμενο μπορεί να θεωρηθεί ότι υπάρχει μόνο στο βαθμό που περιέχει και αναπαριστά στο εσωτερικό του σχέσεις με άλλα αντικείμενα.³

2. Το «αστικός» και τα παράγωγά του στο ελληνικό κείμενο είναι μετάφραση του «urban» του πρωτοτύπου. (Σ.τ.Μ.)

3. Harvey, D. (1973), *Social Justice and the City*, London: Edward Arnold, σ. 13.

Νομίζω πως αξίζει να κρατήσουμε αυτή την τριμερή διαίρεση. Θα ξεκινήσω με μια σύντομη επεξήγηση του τι μπορεί να περιέχει κάθε κατηγορία.

Ο απόλυτος χώρος είναι σταθερός και στο πλαίσιο του καταγράφουμε ή σχεδιάζουμε γεγονότα. Είναι ο χώρος του Νεύτωνα και του Καρτέσιου και συνήθως αναπαρίσταται ως ένα προϋπάρχον και αμετακίνητο πλέγμα που επιδέχεται κανονικοποιημένη μέτρηση και είναι ανοιχτό σε υπολογισμό. Γεωμετρικά είναι ο χώρος του Ευκλείδη και συνεπώς ο χώρος όλης της ύλης, της τοπογραφικής χαρτογράφησης και των πρακτικών της μηχανικής. Είναι ο πρωτεύων χώρος της εξατομίκευσης – *res extensa*, όπως το θέτει ο Καρτέσιος – και αυτό ισχύει για όλα τα διακριτά και οριοθετημένα φαινόμενα, συμπεριλαμβανομένων εσάς και εμένα ως ξεχωριστών ατόμων. Κοινωνικά είναι ο χώρος της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και άλλων οριοθετημένων χωρικών ενοτήτων (όπως τα κράτη, οι διοικητικές ενότητες, τα σχέδια πόλης και τα αστικά πλέγματα). Όταν ο καρτεσιανός μηχανικός είδε τον κόσμο με μια αίσθηση εποπτείας, ήταν ο κόσμος του απόλυτου χώρου (και χρόνου) από τον οποίο μπορούσαν κατά κανόνα να εξοβελιστούν όλες οι αβεβαιότητες και αμφισημίες και στον οποίο μπορούν να ευδοκιμήσουν ανεμπόδιστα οι ανθρωπίνι υπολογισμοί.

Η σχετική αντίληψη του χώρου συνδέεται κυρίως με το όνομα του Einstein και τις μη ευκλείδειες γεωμετρίες που άρχισαν να κατασκευάζονται πολύ συστηματικά το 19ο αιώνα. Ο χώρος είναι σχετικός με διπλή έννοια: ότι υπάρχουν πολλαπλές γεωμετρίες για να επιλέξει κανείς, και ότι το χωρικό πλαίσιο εξαρτάται καιρία από εκείνο προς το οποίο σχετίζεται και από το υποκείμενο. Όταν ο Gauss πρώτος έθεσε τους κανόνες της μη ευκλείδειας σφαιρικής γεωμετρίας για το πρόβλημα της ακριβούς αποτύπωσης της καμπυλωτής γήινης επιφάνειας, επιβεβαίωσε επίσης την εκτίμηση του Euler ότι ένας χάρτης σε τέλεια αναλογία οποιουδήποτε τμήματος της γήινης επιφάνειας είναι αδύνατος. Ο Einstein προχώρησε το επιχείρημα δείχνοντας πως όλες οι μορφές μέτρησης εξαρτώνται από το πλαίσιο αναφοράς του παρατηρητή. Μας δίδαξε επίσης ότι η ιδέα της συγχρονίας στο φυσικό σύμπαν πρέπει να εγκαταλειφθεί. Είναι αδύνατο να κατανοηθεί ο χώρος ανεξάρτητα από το χρόνο, και αυτό επιτάσσει μια σημαντική μετατόπιση της γλώσσας από το χώρο και το χρόνο στο χωροχρόνο ή τη χωροχρονικότητα. Φυσικά, ήταν επίτευγμα του Einstein η εύρεση επακριβών μέσων εξέτασης τέτοιων φαινομένων όπως η καμπυλότητα του χώρου κατά τη διάρκεια ερευνών χρονικών διαδικασιών που λαμβάνουν χώρο στην ταχύτητα του φωτός.⁴ Αλλά στο σχήμα του Einstein ο χρόνος παραμένει σταθερός, ενώ ο χώρος μεταβάλλεται σε συμφωνία με ορισμένους παρατηρήσιμους κανόνες (περίπου με τον ίδιο τρόπο που ο Gauss επινόησε τη σφαιρική γεωμετρία ως έναν ακριβή τρόπο έρευνας μέσω του τριγωνισμού στην καμπυλωτή γήινη επιφάνεια).

Στο πιο κοινότοπο επίπεδο της γεωγραφικής εργασίας γνωρίζουμε ότι ο χώρος των σχέσεων στις μεταφορές μοιάζει και είναι πολύ διαφορετικός από τους χώρους της ιδιωτικής ιδιοκτησίας. Η μοναδικότητα χωροθέτησης και εξατομίκευσης που ορίζεται από οριοθετημένες περιοχές στον απόλυτο χώρο δίνει τη θέση της στην πολλαπλότητα τοποθεσιών που είναι σε ίση απόσταση, ας πούμε, από κάποια θέση στο κέντρο της πόλης. Μπορούμε να φτιάξουμε εντελώς διαφορετικούς χάρτες σχετικών τοποθεσιών διαφοροποιώντας το αν οι αποστάσεις θα μετριοούνται με όρους κόστους, χρόνου, διαχωρισμού μέσω μεταφοράς (αυτοκίνητο, ποδήλατο ή σκέιτμπορντ), ή μπορούμε να διαταράξουμε τις χωρικές συνέχειες εξετάζοντας δίκτυα, τοπολογικές σχέσεις (η ιδανική

4. Osserman, R. (1995), *The Poetry of the Universe*, New York: Doubleday.

διαδρομή ενός ταχυδρόμου) κ.λπ. Γνωρίζουμε, με δεδομένες τις διαφοροποιημένες τριβές απόστασης που υπάρχουν στην επιφάνεια της Γης, ότι η μικρότερη απόσταση (μετρημένη με όρους χρόνου, κόστους, ενέργειας που ξοδεύτηκε) μεταξύ δυο σημείων δεν προσδιορίζεται αναγκαστικά από τον «τρόπο που πετάει το κοράκι του μύθου». Επιπλέον, η σκοπιά του παρατηρητή παίζει κρίσιμο ρόλο. Η εικόνα για τον κόσμο που έχει ο τυπικός Νεοϋορκέζος, όπως δείχνει το διάσημο καρτούν του Steinberg, ξεθωριάζει πολύ γρήγορα όταν σκέφτεται τις εκτάσεις πέρα από τον ποταμό Hudson ή ανατολικά του Long Island. Είναι σημαντικό να σημειωθεί πως όλη αυτή η σχετικοποίηση δεν μειώνει ούτε εξουδετερώνει απαραίτητα τη δυνατότητα υπολογισμού ή ελέγχου, αλλά υποδεικνύει πως χρειάζονται ειδικοί κανόνες και νόμοι για τα υπό μελέτη συγκεκριμένα φαινόμενα και διαδικασίες. Ωστόσο προκύπτουν όντως δυσκολίες όταν προσπαθούμε να συγχωνεύσουμε αντιλήψεις από διαφορετικά πεδία σε κάποια πιο ενοποιημένη απόπειρα. Για παράδειγμα, η χωροχρονικότητα που χρειάζεται για να αναπαρασταθούν με ακρίβεια οι ενεργειακές ροές στα οικολογικά συστήματα μπορεί να μην είναι συμβατή με εκείνη των χρηματιστικών ροών στις παγκόσμιες αγορές. Η κατανόηση των χωροχρονικών ρυθμών της συσσώρευσης κεφαλαίου απαιτεί ένα αρκετά διαφορετικό πλαίσιο από εκείνο που χρειάζεται για την κατανόηση της παγκόσμιας κλιματικής αλλαγής. Τέτοιες διαζεύξεις, αν και είναι εξαιρετικά δύσκολο να τις επεξεργαστούμε, δεν συνιστούν απαραίτητα μειονέκτημα αν τις αναγνωρίσουμε για αυτό που είναι. Οι συγκρίσεις μεταξύ διαφορετικών χωροχρονικών πλαισίων μπορούν να δια φωτίσουν προβλήματα πολιτικής επιλογής (για παράδειγμα, προτιμούμε τη χωροχρονικότητα των χρηματιστικών ροών ή εκείνη των οικολογικών διαδικασιών που οι τελευταίες συνήθως διαταράσσουν;).

Η *σχεσιακή αντίληψη του χώρου* συνδέεται πολύ συχνά με το όνομα του Leibniz, ο οποίος σε μια διάσημη σειρά επιστολών στον Clarke (ουσιαστικά στον Νεύτωνα), απορρίπτει έντονα την απόλυτη οπτική του χώρου και του χρόνου που είναι κεντρική στις θεωρίες του Νεύτωνα.⁵ Η κύρια ένστασή του ήταν θεολογική. Ο Νεύτωνα έκανε να μοιάζει σαν ο Θεός να βρισκόταν μέσα στον απόλυτο χώρο και χρόνο παρά σαν να είχε υπό έλεγχο τη χωροχρονικότητα. Κατ' επέκταση, η σχεσιακή άποψη του χώρου υποστηρίζει πως δεν υπάρχει κανενός είδους χώρος ή χρόνος έξω από τις διαδικασίες που τους ορίζουν. (Αν ο Θεός φτιάχνει τον κόσμο, τότε επίσης επέλεξε, μέσα από πολλές δυνατότητες, να φτιάξει χώρο και χρόνο κάποιου συγκεκριμένου είδους). Οι διαδικασίες δεν συμβαίνουν απλά στο χώρο, αλλά ορίζουν το δικό τους χωρικό πλαίσιο. Η έννοια του χώρου είναι προσδεμένη με ή στο εσωτερικό της εκάστοτε διαδικασίας. Αυτή η ίδια διατύπωση υποδηλώνει πως, όπως και στην περίπτωση του σχετικού χώρου, είναι αδύνατο να αποσπάσουμε το χώρο από το χρόνο. Πρέπει συνεπώς να εστιάσουμε μάλλον στη σχεσιακότητα του χώρου-χρόνου παρά σε αυτή του χώρου απομονωμένα. Η σχεσιακή αντίληψη του χωροχρόνου υποδηλώνει μια ιδέα εσωτερικών σχέσεων – οι εξωτερικές επιδράσεις εσωτερικεύονται σε συγκεκριμένες διαδικασίες ή αντικείμενα μέσω του χρόνου (περίπου όπως το μυαλό απορροφά όλη την ύλη της εξωτερικής πληροφορίας και των ερεθισμάτων για να παραγάγει παράξενα σχήματα σκέψης, συμπεριλαμβανομένων των ονείρων και των φαντασιώσεων, όπως επίσης και τις απόπειρες ορθολογιστικού υπολογισμού). Ένα γεγονός ή πράγμα σε ένα σημείο στο χώρο δεν μπορεί να γίνει κατανοητό προσφεύγοντας μόνο σε ότι υπάρχει στο σημείο αυτό. Εξαρτάται από τα πάντα που συμβαίνουν γύρω του (περίπου όπως όλοι ό-

5. Εξέταση το ζήτημα στο Harvey, D. (1996), *Justice, Nature, and the Geography of Difference*, Oxford: Basil Blackwell, ιδιαίτερα στο κεφ. 10.

σοι μπαίνουν σε ένα δωμάτιο για να συζητήσουν κουβαλούν μαζί τους μια τεράστια γκάμα εμπειρικών δεδομένων συσσωρευμένων απ' τον κόσμο). Μια μεγάλη ποικιλία ανόμοιων επιδράσεων που στροβιλίζονται στο χώρο στο παρελθόν, το παρόν και το μέλλον συγκεντρώνονται και συμπυκνώνονται σε κάποιο δεδομένο σημείο (π.χ. σε μια συνεδριακή αίθουσα) ορίζοντας τη φύση του σημείου αυτού. Σε αυτή τη συλλογιστική, η ταυτότητα σημαίνει κάτι πολύ διαφορετικό από την αίσθηση που έχουμε γι' αυτή στον απόλυτο χώρο. Συνεπώς, φτάνουμε σε μια εκτεταμένη εκδοχή της σύλληψης του Leibniz για τη μονάδα.

Η μέτρηση γίνεται όλο και πιο προβληματική όσο πλησιάζουμε σε έναν κόσμο σχεσιακού χωροχρόνου. Αλλά γιατί πρέπει να υποθέσουμε ότι ο χωροχρόνος υπάρχει μόνο αν είναι μετρήσιμος και ποσοτικοποιήσιμος με κάποιους παραδοσιακούς τρόπους; Αυτό οδηγεί σε ενδιαφέρουσες σκέψεις για την αποτυχία (πιθανόν καλύτερα να ερμηνευτούν ως περιορισμοί) του θετικισμού και του εμπειρισμού να αναπτύξουν επαρκή αντίληψη των χωροχρονικών εννοιών πέρα από όσες μπορούν να μετρηθούν. Κατά κάποιον τρόπο, οι σχεσιακές συλλήψεις του χωροχρόνου μάς φέρνουν στο σημείο όπου τα μαθηματικά, ή ποίηση και η μουσική συγκλίνουν ή και συγχωνεύονται. Και αυτό, από επιστημονική (και όχι αισθητική) άποψη, είναι ανάθεμα για όσους βλέπουν προς το θετικισμό ή το χυδαίο υλισμό. Σε αυτό το σημείο ο καντιανός συμβιβασμός που αναγνωρίζει το χώρο ως αληθινό αλλά προσβάσιμο μόνο μέσω των αισθήσεων προσπαθεί να γεφυρώσει τον Νεύτωνα με τον Leibniz, ενσωματώνοντας ακριβώς την έννοια του χώρου στη θεωρία της Αισθητικής Κρίσης. Αλλά η επιστροφή του Leibniz ως δημοφιλούς και διάσημου, όχι μόνο ως γκουρού του κυβερνοχώρου αλλά και ως θεμελιώδους στοχαστή σε σχέση με πιο διαλεκτικές προσεγγίσεις σε ζητήματα νου/εγκεφάλου και κβαντικών θεωρητικών σχημάτων, σηματοδοτεί μια κάποιου είδους προσπάθεια να ξεπεραστούν οι απόλυτες και οι σχετικές συλλήψεις του χώρου με τις πιο εύκολα μετρήσιμες ποιότητές τους, αλλά επίσης και ο καντιανός συμβιβασμός. Όμως η περιοχή του σχεσιακού είναι εξαιρετικά προκλητική και δύσκολη για να εργάζεται κάποιος εκεί. Υπάρχουν πολλοί διανοητές που όλα αυτά τα χρόνια αφιέρωσαν το ταλέντο τους στοχαζόμενοι για τις δυνατότητες της σχεσιακής προσέγγισης. Ο Alfred North Whitehead ήταν παθιασμένος με την αναγκαιότητα της σχεσιακής οπτικής και έκανε πολλά για να την εξελίξει.⁶ Ο Deleuze με τον ίδιο τρόπο έκανε χρήση αυτών των ιδεών τόσο στις σκέψεις του για τον Leibniz (στην μαπαρόκ αρχιτεκτονική και τα μαθηματικά της πύχωσης) όσο και για τον Spinoza.⁷

Αλλά γιατί και πώς εγώ ως ερευνητής γεωγράφος βρίσκω χρήσιμο το σχεσιακό τρόπο προσέγγισης του χωροχρόνου; Η απάντηση απλά είναι πως υπάρχουν ορισμένα θέματα, όπως π.χ. ο πολιτικός ρόλος της συλλογικής μνήμης στις αστικές διαδικασίες, που μπορεί να προσεγγιστούν μόνο έτσι. Δεν μπορώ να βάλω σε κάποιο κουτί του απόλυτου χώρου τις πολιτικές και συλλογικές μνήμες (να τις τοποθετήσω σε κάποιο πλέγμα ή χάρτη), ούτε μπορώ να καταλάβω την κυκλοφορία τους σύμφωνα με τους κανόνες, όσο και αν είναι εξελιγμένοι, του σχετικού χωροχρόνου. Αν ρωτήσω τι *σημαίνουν* η Πλατεία Τιεν Αν Μεν ή το «Σημείο Μηδέν» [Ground Zero], ο μόνος τρόπος να αναζητήσω την απάντηση είναι να σκεφτώ με σχεσιακούς όρους. Αυτό το πρόβλημα αντιμετώπισα όταν έγραφα για τη Βασιλική της Sacré-Coeur στο Παρίσι.⁸ Και, όπως θα δείξω σύντομα, είναι αδύνατο να κατανοήσουμε τη μαρξιστική πολιτική οικονομία αν δεν ασχοληθούμε με σχεσιακές προοπτικές.

Είναι λοιπόν ο χώρος (χωροχρόνος) απόλυτος, σχετικός ή σχεσιακός; Α-

6. Fitzgerald, J. (1979), *Alfred North Whitehead's Early Philosophy of Space and Time*, New York: Rowman and Littlefield. Προσπάθησα να συμβιβαστώ με τις απόψεις του Whitehead στο Harvey (1996), ό.π.

7. Deleuze, G. (1992), *The Fold: Leibniz and the Baroque*, Minneapolis: Minnesota University Press.

8. Harvey, D. (1979), «Monument and Myth», *Annals of the Association of American Geographers*, 69: 362-381.

πλά δεν γνωρίζω αν υπάρχει απάντηση σ' αυτή την ερώτηση. Στη δουλειά μου πιστεύω πως είναι και τα τρία. Έφτασα σε αυτό το συμπέρασμα πριν τριάντα χρόνια και δεν έχω βρει κάποιον ιδιαίτερο λόγο (ούτε άκουσα αντίθετα επιχειρήματα) για να αλλάξω άποψη. Τότε είχα γράψει:

Ο χώρος δεν είναι καθ' εαυτός ούτε απόλυτος ούτε σχετικός ή σχεσιακός, αλλά γίνεται ένα από ή όλα αυτά ταυτόχρονα ανάλογα με τις περιστάσεις. Το πρόβλημα της ορθής σύλληψης/κατανόησης του χώρου επιλύεται μέσα από την ανθρώπινη πρακτική σε σχέση με αυτόν. Με άλλα λόγια, δεν υπάρχουν φιλοσοφικές απαντήσεις στα φιλοσοφικά ερωτήματα που τίθενται για τη φύση του χώρου – η απάντηση βρίσκεται στην ανθρώπινη πρακτική. Συνεπώς, το ερώτημα «τι είναι χώρος;» αντικαθίστανται με το ερώτημα «πώς συμβαίνει και διαφορετικές ανθρώπινες πρακτικές δημιουργούν και χρησιμοποιούν διαφορετικές συλλήψεις/κατανοήσεις του χώρου;». Η σχέση ιδιοκτησίας, για παράδειγμα, δημιουργεί απόλυτους χώρους στους οποίους μπορεί να ασκηθεί μονοπωλιακός έλεγχος. Η κίνηση ανθρώπων, αγαθών, υπηρεσιών και πληροφορίας λαμβάνει χώρα σ' ένα σχετικό χώρο, γιατί χρειάζονται χρήματα, χρόνος, ενέργεια και τα συναφή για να ξεπεραστεί η τριβή της απόστασης. Τα οικόπεδα επίσης αποκτούν/αιχμαλωτίζουν αξίες γιατί εμπεριέχουν σχέσεις με άλλα οικόπεδα ... με τη μορφή του ενοικίου ο σχεσιακός χώρος γίνεται μια σημαντική πλευρά της ανθρώπινης κοινωνικής πρακτικής.⁹

9. Harvey (1973), ό.π., σ. 13.

Υπάρχουν κανόνες για να αποφασίσουμε πότε και πώς ένα χωρικό πλαίσιο είναι προτιμότερο από κάποιο άλλο; Η απόφαση να χρησιμοποιήσουμε τη μια ή την άλλη σύλληψη εξαρτάται φανερά από τη φύση των εξεταζόμενων φαινομένων. Η απόλυτη σύλληψη μπορεί να είναι εντελώς επαρκής για ζητήματα ορίων ιδιοκτησιών και καθορισμούς συνόρων, αλλά δεν με βοηθάει καθόλου στην ερώτηση τι είναι η Τιεν Αν Μεν, το Σημείο Μηδέν ή η Βασιλική της Sacré-Coeur. Συνεπώς, θεωρώ χρήσιμο –και ως εσωτερικό έλεγχο– να σκιαγραφήσω αιτιολογίες για την επιλογή ενός απόλυτου, σχετικού ή σχεσιακού πλαισίου αναφοράς. Επιπλέον, συχνά όταν εργάζομαι πάνω τον εαυτό μου να κάνει την υπόθεση πως υπάρχει μια κάποια είδους ιεραρχία στην πράξη ανάμεσά τους, με την έννοια ότι ο σχεσιακός χώρος μπορεί να περιλαμβάνει τον σχετικό και τον απόλυτο, ο σχετικός να περιλαμβάνει τον απόλυτο, αλλά ο απόλυτος χώρος είναι απλά και μόνο απόλυτος. Αλλά δεν θα συμβούλευα να ακολουθηθεί αυτή η άποψη ως αρχή δουλειάς, πόσο μάλλον να προσπαθήσω να την υπερασπιστώ θεωρητικά. Βρίσκω πολύ πιο ενδιαφέρον κατά κανόνα να κρατάω αυτές τις τρεις έννοιες σε διαλεκτική ένταση μεταξύ τους και να σκέφτομαι διαρκώς μέσω της εναλλαγής τους. Το Σημείο Μηδέν είναι ένας απόλυτος χώρος την ίδια στιγμή που είναι σχετικός και σχεσιακός στο χωροχρόνο.

Επιτρέψτε μου να το θέσω σ' ένα πιο άμεσο πλαίσιο. Δίνω μια διάλεξη σε μια αίθουσα. Η εμβέλεια του λόγου μου φράσσεται από αυτούς τους τοίχους και περιορίζεται στην απόλυτη διάρκεια της ομιλίας. Για να μ' ακούσουν οι άνθρωποι πρέπει να βρίσκονται σ' αυτό τον απόλυτο χώρο στη διάρκεια αυτού του απόλυτου χρόνου. Όσοι δεν μπορέσουν να μπουν αποκλείονται, και όσοι έρθουν αργότερα δεν θα μ' ακούσουν. Αυτοί που είναι εδώ ορίζονται ως άτομα –εξατομικευμένοι/ες– καθέννας σύμφωνα με τον απόλυτο χώρο, όπως η θέση που κάθονται, σ' αυτό το χρόνο.

Αλλά βρίσκομαι επίσης σ' ένα σχετικό χώρο αναφορικά με το ακροατήριό μου. Είμαι εδώ και είναι εκεί. Προσπαθώ να επικοινωνήσω μέσα στο χώ-

ρο μέσω ενός μέσου –της ατμόσφαιρας– που διαθλά διαφοροποιημένα τα λόγια μου. Μιλώ ήπια και η καθαρότητα των φράσεων σβήνει στο χώρο: η πίσω σειρά δεν ακούει καθόλου. Αν υπήρχε μια βιντεοσύνδεση με το Aberdeen, θα ακουγόμουν εκεί αλλά όχι στην πίσω σειρά. Οι λέξεις μου προσλαμβάνονται διαφοροποιημένα στο σχετικό χωροχρόνο. Η εξατομίκευση γίνεται πιο προβληματική καθώς υπάρχουν πολλοί άνθρωποι ακριβώς στην ίδια σχετική μ' εμένα θέση σ' αυτό το χωροχρόνο. Όλοι οι άνθρωποι στη τέταρτη σειρά είναι σε ίση απόσταση από μένα. Μια ασυνέχεια στο χωροχρόνο προκύπτει ανάμεσα σε όσους μπορούν ν' ακούσουν και σε όσους όχι. Η ανάλυση του τι γίνεται στον απόλυτο χώρο και χρόνο της διάλεξης που δίνεται στην αίθουσα μοιάζει πολύ διαφορετική όταν ιδωθεί μέσα από το φακό του σχετικού χωροχρόνου.

Αλλά, πάλι, υπάρχει και το σχεσιακό στοιχείο. Τα άτομα στο ακροατήριο φέρνουν στον απόλυτο χώρο και χρόνο της ομιλίας κάθε λογής ιδέες και εμπειρίες μαζεμένες στο χωροχρόνο της τροχιάς της ζωής τους και όλες αυτές είναι επίσης παρούσες στην αίθουσα: αυτός δεν μπορεί να σταματήσει να σκέφτεται τον καβγά στο πρωινό, εκείνη δεν μπορεί να σβήσει από το μυαλό της τις απαίσιες εικόνες θανάτου και καταστροφής στα χτεσινοβραδινά νέα. Κάτι στον τρόπο που μιλάω θυμίζει σε κάποιον άλλον ένα τραυματικό περιστατικό κάπου στο μακρινό παρελθόν, και οι λέξεις μου θυμίζουν σε κάποιον άλλο τις πολιτικές συναντήσεις που πήγαιναν στη δεκαετία του '70. Οι λέξεις μου εκφράζουν ένα θυμό για το τι συμβαίνει στον κόσμο. Με πιάνω να σκέφτομαι ενώ μιλάω πως ό,τι κάνουμε σ' αυτή την αίθουσα είναι ανόητο και επουσιώδες. Υπάρχει μια εμφανής αίσθηση έντασης στην αίθουσα. Γιατί δεν βρισκόμαστε εκεί έξω για να ρίξουμε την κυβέρνηση;

Αποστασιοποιούμαι από όλες αυτές τις σχεσιακότητες, αποσύρομαι πίσω στους απόλυτους και σχετικούς χώρους της αίθουσας και προσπαθώ να καταπιαστώ με το θέμα του χώρου ως λέξης-κλειδί μ' έναν ξερό και τεχνικό τρόπο. Η ένταση διαλύεται και κάποιος στην μπροστινή σειρά γλαρώνει. Γνωρίζω πού βρίσκεται ο καθένας στον απόλυτο χώρο και χρόνο, αλλά δεν έχω ιδέα «πού έχουν τα μυαλά τους». Μπορεί να νιώθω πως κάποιος είναι μαζί μου και κάποιος όχι, αλλά δεν μπορώ να είμαι σίγουρος. Και όμως, αυτό είναι το πιο σημαντικό στοιχείο απ' όλα. Εκεί τελικά βρίσκονται οι μετατοπιζόμενες πολιτικές υποκειμενικότητες. Η σχεσιακότητά μας είναι άπιαστη, αν όχι αδύνατο να καθοριστεί στο έδαφος, αλλά παρ' όλα αυτά είναι ζωτικά σημαντική για όλα αυτά.

Με αυτό το παράδειγμα θέλω να δείξω πως υπάρχει μια αναγκαστική οριακότητα [liminality] της χωρικότητας καθαυτής, γιατί βρισκόμαστε αναπόδραστα τοποθετημένοι και στα τρία πλαίσια ταυτόχρονα, αν και όχι απαραίτητα εξίσου. Μπορεί να καταλήξουμε, συχνά χωρίς να το καταλάβουμε, να ευνοούμε τον έναν ή τον άλλον ορισμό μέσα από τις πρακτικές δράσεις μας. Μ' έναν απόλυτο τρόπο, θα κάνω κάτι και θα φτάσω σε κάποια συμπεράσματα, μ' ένα σχετικό τρόπο, θα κατασκευάσω τις ερμηνείες μου διαφορετικά και θα κάνω κάτι άλλο, και αν τα πάντα μοιάζουν διαφορετικά μέσα από σχεσιακά φίλτρα, θα καθοδηγήσω τον εαυτό του με πολύ διαφορετικό τρόπο. Ό,τι κάνουμε και ό,τι καταλαβαίνουμε είναι ζωτικά εξαρτώμενο από το πρωταρχικό χωροχρονικό πλαίσιο στο οποίο τοποθετούμαστε. Σκεφτείτε πως αυτό λειτουργεί σε σχέση με την πιο μεστή από τις κοινωνικοπολιτικές έννοιες, αυτή της «ταυτότητας». Τα πάντα είναι αρκετά ξεκάθαρα στον απόλυτο χώρο και χρόνο, αλλά τα πράγματα γίνονται πιο δύσκολα όταν μπαίνουμε στο σχετικό χωροχρόνο και εξαιρετικά δύσκολα σ' ένα σχεσιακό κόσμο. Αλλά μόνο σ' αυτό το τελευταίο πλαίσιο μπορούμε να

συλλάβουμε πολλές πλευρές της σύγχρονης πολιτικής, καθώς αποτελεί τον κόσμο της πολιτικής υποκειμενικότητας και της πολιτικής συνείδησης.

Ο Du Bois αρκετά παλαιά αποπειράθηκε να αντιμετωπίσει το ζήτημα με όρους αυτού που αποκάλεσε «διπλή συνείδηση» – τι σημαίνει, ρώτησε, να κουβαλάει κάποιος τη διπλή εμπειρία τού να είναι μαύρος και Αμερικανός. Τώρα περιπλέκουμε περαιτέρω το ερώτημα: τι σημαίνει να είσαι Αμερικανίδα, μαύρη, λεσβία και εργατική τάξη; Πώς όλες αυτές οι σχεσιακότητες εισέρχονται στην πολιτική συνείδηση του υποκειμένου; Και άμα σκεφτούμε άλλες διαστάσεις –μεταναστών, ομάδων διασποράς, τουριστών, ταξιδιωτών και όσων παρακολουθούν τα σύγχρονα παγκόσμια μέσα επικοινωνίας και μερικώς φιλτράρουν ή απορροφούν την κακοφωνία των μηνυμάτων– τότε το πρωταρχικό ερώτημα που αντιμετωπίζουμε είναι η κατανόηση του τρόπου με τον οποίο ολόκληρος ο σχεσιακός κόσμος εμπειριών και πληροφορίας εσωτερικεύεται στο συγκεκριμένο πολιτικό υποκείμενο (αν και βρίσκεται εξαιρουμένο στον απόλυτο χωροχρόνο) και στηρίζει κάποια γραμμή σκέψης και δράσης. Απλά δεν μπορούμε να καταλάβουμε το κινούμενο έδαφος πάνω στο οποίο σχηματίζονται οι πολιτικές ταυτότητες και συμβαίνουν οι πολιτικές δράσεις αν δεν σκεφτούμε τι συμβαίνει με σχεσιακούς όρους.

Αν η αντίθεση μεταξύ απόλυτων, σχετικών και σχεσιακών συλλήψεων του χώρου ήταν ο μόνος τρόπος να ξεδιαλύνουμε το νόημα του χώρου ως λέξης-κλειδί, θα μπορούσαμε να αφήσουμε το ζήτημα ως έχει. Ευτυχώς ή δυστυχώς, υπάρχουν άλλοι και εξίσου πειστικοί τρόποι να αντιμετωπίσουμε το πρόβλημα. Για παράδειγμα, πολλοί γεωγράφοι τα τελευταία χρόνια έχουν αναδείξει μια σημαντική διαφορά ανάμεσα στη χρήση της έννοιας του χώρου ως ουσιώδους στοιχείου ενός υλιστικού προγράμματος κατανόησης των απτών γεωγραφιών στο έδαφος και στη διαδεδομένη οικειοποίηση χωρικών μεταφορών στην κοινωνική, λογοτεχνική και πολιτισμική θεωρία. Επιπλέον, αυτές οι μεταφορές έχουν χρησιμοποιηθεί συχνά για την αποδιοργάνωση των λεγόμενων μετα-αφηγήσεων (όπως η μαρξιστική θεωρία) και των στρατηγικών λόγου [discursive strategies] στις οποίες τυπικά επικρατεί η χρονική διάσταση. Όλα αυτά έχουν προκαλέσει μια εκτεταμένη αντιπαράθεση απόψεων για το ρόλο του χώρου στην κοινωνική, λογοτεχνική και πολιτισμική θεωρία. Δεν σκοπεύω να μπω σε λεπτομερή συζήτηση για τη σημασία της λεγόμενης «χωρικής στροφής»¹⁰ γενικά – και σε σχέση με το μεταμοντερνισμό συγκεκριμένα. Αλλά η θέση μου υπήρξε ανέκαθεν καθαρή: προφανώς η ορθή μελέτη του χώρου και του χωροχρόνου έχει καίριες επιπτώσεις για τη διάρθρωση και ανάπτυξη θεωριών και αντιλήψεων. Αλλά αυτό δεν δικαιολογεί καθόλου την απομάκρυνση από όλα τα εγχειρήματα σε κάθε είδος μετα-θεωρίας (το τελικό αποτέλεσμα θα ήταν να επιστρέψουμε στη γεωγραφία όπως ασκούνταν στους ακαδημαϊκούς χώρους τη δεκαετία του '50, και είναι ενδιαφέρον πως εκεί κατευθύνεται μακάρια, αν όχι ανυποψίαστα, ένα σημαντικό μέρος της σύγχρονης βρετανικής γεωγραφίας). Συνεπώς, το νόημα του να καταπιαστεί κανείς με το χώρο ως λέξη-κλειδί είναι να ταυτοποιήσει πώς αυτή η έννοια μπορεί να ενσωματωθεί στις υπάρχουσες κοινωνικές, λογοτεχνικές και πολιτισμικές μετα-θεωρίες και με τι αποτελέσματα.

Για παράδειγμα, ο Cassirer στήνει μια τριμερή διαίρεση των τρόπων της ανθρώπινης χωρικής εμπειρίας, διακρίνοντας μεταξύ οργανικών, αντιληπτικών και συμβολικών χώρων.¹¹ Στους πρώτους κατατάσσει όλες τις μορφές χωρικής εμπειρίας που είναι δοσμένες βιολογικά (συνεπώς υλιστικά και καταγραμμένες μέσω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών των αισθήσεων). Ο αντιληπτικός χώρος

10. Οι απόψεις περί «χωρικής στροφής» (spatial turn) κυριαρχούν κυρίως στις αγγλοαμερικανικές πολιτισμικές σπουδές, οι οποίες υποστηρίζουν ότι στη μεταμοντέρνα κατάσταση ο χώρος αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα. Τις απόψεις αυτές έχει κριτικάρει ο Harvey στα βιβλία του *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*, B. Blackwell, Oxford 1991, και *Spaces of Capital*, Routledge, London 2001. (Σ.τ.Μ.)

11. Cassirer, E. (1944), *An Essay on Man*, New Haven: Yale University Press' βλ. επίσης Harvey (1973), ό.π., σ. 28.

αναφέρεται στους τρόπους με τους οποίους επεξεργαζόμαστε νευρολογικά τη φυσική και βιολογική εμπειρία του χώρου και την καταγράφουμε στον κόσμο της σκέψης. Από την άλλη πλευρά, ο συμβολικός χώρος είναι αφηρημένος (και μπορεί να συνεπιφέρει την ανάπτυξη μιας αφηρημένης συμβολικής γλώσσας όπως η γεωμετρία ή την κατασκευή αρχιτεκτονικών ή εικαστικών μορφών). Ο συμβολικός χώρος παράγει διακριτά νοήματα μέσω αναγνώσεων και ερμηνειών. Το ζήτημα των αισθητικών πρακτικών έρχεται εδώ στο προσκήνιο. Σε αυτό τον τομέα η Langer, από τη μεριά της, διακρίνει μεταξύ «πραγματικού» και «εικονικού χώρου». Ο τελευταίος, κατά τη γνώμη της, ισοδυναμεί με έναν «δημιουργημένο από μορφές, χρώματα κ.λπ. χώρο ώστε να παράγονται άπιαστες εικόνες και ψευδαισθήσεις που αποτελούν το κέντρο των αισθητικών πρακτικών. Η αρχιτεκτονική, υποστηρίζει, «είναι μια πλαστική τέχνη, και το πρώτο της επίτευγμα είναι πάντα, ασυνείδητα και αναπόφευκτα, μια ψευδαίσθηση: κάτι αμιγώς φαντασιακό ή νοητικό μεταφραζόμενο σε οπτική εντύπωση». Ότι υπάρχει στον πραγματικό χώρο μπορεί να περιγραφεί αρκετά εύκολα, αλλά για να καταλάβουμε την αίσθηση που μας προκαλεί η έκθεση σ' ένα έργο τέχνης πρέπει να εξερευνήσουμε τον πολύ διαφορετικό κόσμο του εικονικού χώρου. Και αυτό, υποστηρίζει, πάντα μας μεταφέρει σ' ένα εθνοτικό [ethnic] πεδίο.¹² Αυτές τις ιδέες μελέτησα στο *Social Justice and the City*.

Από αυτή την παράδοση χωρικοποιημένης σκέψης ο Lefebvre (σχεδόν σίγουρα αντλώντας από τον Cassirer) κατασκευάζει τη δική του τριμερή διαίρεση σε υλικό χώρο (το χώρο της εμπειρίας και της αντίληψης μέσα από τη φυσική επαφή και αίσθηση), την αναπαράσταση του χώρου (ο χώρος όπως συλλαμβάνεται και αναπαρίσταται) και τους χώρους της αναπαράστασης (ο βιωμένος χώρος των αισθήσεων, η φαντασία, τα συναισθήματα και νοήματα που ενσωματώνονται στην καθημερινή ζωή μας).¹³

Αν εστιάζω εδώ στον Lefebvre, δεν είναι γιατί, όπως φαίνεται να υποθέτουν πολλοί θεωρητικοί του πολιτισμού και της λογοτεχνίας, ο Lefebvre μάς παρέχει την πρώτη στιγμή από την οποία ξεκινάει όλη η σκέψη για την παραγωγή του χώρου (αυτή η θέση θα ήταν προφανώς παράλογη), αλλά γιατί δουλεύω ευκολότερα με τις κατηγορίες του Lefebvre παρά του Cassirer. Ο υλικός χώρος είναι για μας τους ανθρώπους απλά ο κόσμος της απτής και διά των αισθήσεων αλληλεπίδρασης με την ύλη, ο χώρος της εμπειρίας. Τα στοιχεία, στιγμές και γεγονότα σε αυτό τον κόσμο αποτελούνται από μια υλικότητα με ορισμένες ποιότητες. Το πώς αναπαριστούμε αυτό τον κόσμο είναι εντελώς διαφορετικό ζήτημα, αλλά και εδώ δεν συλλαμβάνουμε ή αναπαριστούμε το χώρο με αυθαίρετους τρόπους, αλλά αναζητούμε κάποια κατάλληλη –αν όχι επακριβή– αντανάκλαση των υλικών πραγματικοτήτων που μας περιβάλλουν μέσω αφηρημένων αναπαραστάσεων (λέξεις, γραφήματα, χάρτες, διαγράμματα, εικόνες κ.λπ.). Αλλά ο Lefebvre, όπως ο Benjamin, επιμένει πως δεν ζούμε σαν υλικά άτομα που επιπλέουν σ' έναν υλιστικό κόσμο – έχουμε επίσης φαντασία, φόβους, συναισθήματα, ψυχολογία, φαντασιώσεις και όνειρα.¹⁴ Αυτοί οι χώροι της αναπαράστασης είναι μέρος του τρόπου που ζούμε στον κόσμο. Μπορεί επίσης να προσπαθούμε να αναπαραστήσουμε τον τρόπο με τον οποίο αυτός ο χώρος είναι συναισθηματικά και αισθητικά αλλά και υλιστικά βιωμένος μέσω ποιητικών εικόνων, φωτογραφικών συνθέσεων, καλλιτεχνικών ανακατασκευών. Η παράξενη χωροχρονικότητα ενός ονείρου, μιας φαντασίωσης, μιας κρυμμένης λαχτάρας, μιας χαμένης μνήμης, ή ακόμη μια παράξενη συγκίνηση ή κάψα ή φόβος όπως περπατάμε στο δρόμο μπορούν να αναπαρασταθούν μέσα από έργα τέ-

12. Langer, S. (1953), *Feeling and Form: A Theory of Art*, New York: Prentice Hall· βλ. επίσης Harvey (1973), ό.π., σ. 31.

13. Lefebvre, H. (1991), *The Production of Space*, Oxford: Basil Blackwell.

14. Benjamin, W. (1999), *The Arcades Project*, Cambridge, Mass: Belknap Press.

χνης που τελικά πάντα έχουν μια άχαρη/επιφανειακή [mundane] παρουσία στον απόλυτο χώρο και χρόνο. Ο Leibniz επίσης θεωρούσε πολύ ενδιαφέρον το όλο ερώτημα των εναλλακτικών χωροχρονικών κόσμων και ονείρων.

Μοιάζει δελεαστικό, όπως εξετάσαμε την πρώτη τριμερή διαίρεση χωρικών όρων, να αντιμετωπίσουμε και τις τρεις κατηγορίες του Lefebvre ως ιεραρχικά διατεταγμένες, αλλά και εδώ είναι καταλληλότερο να κρατηθούν αυτές σε διαλεκτική ένταση. Η φυσική και υλική εμπειρία της χωρικής και χρονικής διάταξης διαμεσολαβείται σε κάποιο βαθμό από τον τρόπο αναπαράστασης του χώρου και του χρόνου. Ο ωκεανογράφος/φυσικός που κολυμπάει στα κύματα μπορεί να τις βιώσει διαφορετικά από τον ποιητή έρωτα του Walt Whitman ή τον πιανίστα που παίζει Debussy. Το να διαβάσουμε ένα βιβλίο για την Παταγονία πιθανά θα επηρεάσει το πώς θα βιώσουμε αυτό το μέρος όταν πάμε, παρά το ότι αισθανόμαστε σημαντική αντιληπτική δυσσαρμονία μεταξύ των προσδοκιών που δημιουργεί ο γραπτός λόγος και το πώς πραγματικά είναι ένας τόπος όταν πατάς τα πόδια σου. Οι χώροι και οι χρόνοι της αναπαράστασης που μας περιέχουν και μας περιτριγυρίζουν στις καθημερινές ζωές μας επηρεάζουν τόσο τις άμεσες εμπειρίες μας όσο και τον τρόπο που ερμηνεύουμε και κατανοούμε τις αναπαραστάσεις. Ίσως και να μην προσέξουμε τις υλικές ποιότητες των χωρικών ταξινομήσεων που ενσωματώνονται στην καθημερινή ζωή καθώς προσκολλώμαστε σε ανεξέταστες ρουτίνες. Και όμως, μέσω αυτών των καθημερινών υλικών συνθηκών, αφομοιώνουμε ένα κάποιο νόημα για τη λειτουργία των χωρικών αναπαραστάσεων και κατασκευάζουμε ορισμένους χώρους αναπαράστασης για τους εαυτούς μας (π.χ. την ενστικτώδη αίσθηση ασφάλειας σε μια οικεία γειτονιά ή του να είσαι στο σπίτι). Προσέχουμε μόνο όταν κάτι μας φανεί ριζικά εκτός τόπου. Υποστηρίζω ότι έχει σημασία η διαλεκτική ένταση μεταξύ των κατηγοριών, ακόμη και αν είναι χρήσιμο για λόγους κατανόησης να ακινητοποιούμε/απομονώνουμε κάθε στοιχείο σαν να ήταν μια διακριτή στιγμή στην εμπειρία του χώρου και χρόνου.

Αυτός ο τρόπος σκέψης για το χώρο με βοηθάει να ερμηνεύσω έργα τέχνης και αρχιτεκτονικής. Μια εικόνα όπως η *Κραυγή* του Munch είναι ένα υλικό αντικείμενο, αλλά λειτουργεί και από τη σκοπιά του ψυχικού κόσμου (το χώρο της αναπαράστασης ή βιωμένο χώρο του Lefebvre) και προσπαθεί μέσω ενός ιδιόμορφου συνόλου αναπαραστατικών κωδίκων (την αναπαράσταση του χώρου ή χώρου της σύλληψης) να πάρει υλική μορφή (τον ανοιχτό στην υπαρκτή φυσική εμπειρία υλικό χώρο της εικόνας) που να μας λέει κάτι για τις ποιότητες που βίωσε ο Munch στο χώρο αυτόν. Μοιάζει να είδε κάποιο φρικτό εφιάλη, από αυτούς που μας κάνουν να ξυπνάμε ουρλιάζοντας. Και κατάφερε να αποδώσει κάτι από αυτή την αίσθηση μέσω του υλικού αντικειμένου, του πίνακα. Πολλοί σύγχρονοι καλλιτέχνες, χρησιμοποιώντας πολυμέσα και κινητικές τεχνικές, δημιουργούν πειραματικούς χώρους στους οποίους συνδυάζονται πολλοί τρόποι εμπειρίας του χωροχρόνου. Για παράδειγμα, να πώς περιγράφεται η συνεισφορά της Judith Barry στον κατάλογο της Τρίτης Μπιενάλε Σύγχρονης Τέχνης του Βερολίνου:

Στα πειραματικά της έργα, η βίντεο καλλιτέχνις Judith Barry εξερευνά τη χρήση, κατασκευή και πολύπλοκη αλληλεπίδραση ιδιωτικών και δημόσιων χώρων, μέσω μαζικής επικοινωνίας, κοινωνίας και κοινωνικών φύλων. Τα θέματα των εγκαταστάσεων και των θεωρητικών γραπτών της αυτοτοποθετούνται σ' ένα πεδίο παρατήρησης που καταπιάνεται με την ιστορική μνήμη, τη μαζική επικοινωνία

νία και την αντίληψη. Στην περιοχή που ορίζεται από τη φαντασία του θεατή και την αρχιτεκτονική που παράγεται μέσω των μέσων μαζικής επικοινωνίας, δημιουργεί φαντασιακούς χώρους, αλλοτριωμένες απεικονίσεις μιας βέβηλης πραγματικότητας [...] Στο έργο *Voice Off* [...] ο θεατής διεισδύει στο κλειστοφοβικό μάγκωμα του εκθεσιακού χώρου, πηγαίνει βαθύτερα στο έργο και, αναγκασμένος να κινηθεί διαμέσου της εγκατάστασης, βιώνει όχι μόνο κινηματογραφικές αλλά και κιναισθητικές εντυπώσεις. Ο διαιρεμένος χώρος προβολών δίνει τη δυνατότητα επαφής με διαφορετικές φωνές. Η χρήση και το άκουσμα φωνών σαν οδηγός και η σφοδρότητα της ψυχικής έντασης –ειδικά στην ανδρική πλευρά της προβολής– αποδίδει την εγγενή δύναμη αυτού του ακαθόριστου και εφήμερου αντικειμένου. Οι φωνές υποδεικνύουν στους θεατές πώς κάποιος μπορεί να αλλάξει μέσα από αυτές, πώς κάποιος προσπαθεί να τις θέσει υπό έλεγχο, καθώς και την απώλεια που νιώθει κανείς όταν παύουν να ακούγονται.

Η Barry, συμπεραίνει το κείμενο του καταλόγου, «στήνει αισθητικούς χώρους μετάβασης που αφήνουν ανεπλήρη την αμφισημία ανάμεσα στην αποπλάνηση και το στοχασμό».¹⁵

Αλλά για να καταπιαστούμε ολοκληρωμένα με αυτή την περιγραφή της δουλειάς της Barry, πρέπει να πάμε τις έννοιες του χώρου και του χωροχρόνου σ' ένα βαθύτερο επίπεδο πολυπλοκότητας. Σ' αυτή την περιγραφή πολλά δεν εμπίπτουν στις λεφεβριανές κατηγορίες, αλλά αναφέρονται στην προηγούμενη διάκριση μεταξύ απόλυτου χώρου και χρόνου (η μαγκωμένη φυσική δομή του εκθέματος), σχετικού χωροχρόνου (η διαδοχική κίνηση του επισκέπτη στο χώρο) και σχεσιακού χωροχρόνου (οι μνήμες, οι φωνές, η ψυχική ένταση, η ακαθοριστία και το εφήμερο και η κλειστοφοβία). Ωστόσο δεν μπορούμε να εγκαταλείψουμε ούτε τις λεφεβριανές κατηγορίες. Οι κατασκευασμένοι χώροι έχουν υλικές, αντιληπτικές και βιωμένες διαστάσεις.

Προτείνω, συνεπώς, ένα αναπόδεικτο θεωρητικό άλμα με το οποίο τοποθετούμε την τριπλή διαίρεση του απόλυτου, σχετικού και σχεσιακού χωροχρόνου αντίκρου στην τριμερή διαίρεση εμπειρικού, διανοητικού και βιωμένου χώρου που αναγνωρίζει ο Lefebvre. Το αποτέλεσμα είναι ένας πίνακας 3x3 στον οποίο τα σημεία τομής (κάτι σαν «κελιά») δηλώνουν διαφορετικούς τρόπους κατανόησης του χώρου και του χωροχρόνου. Αποδέχομαι την κριτική που υποστηρίζει ότι εδώ περιορίζω τις δυνατότητες, καθώς ένας τρόπος αναπαράστασης με πίνακα αυτοορίζεται σ' έναν απόλυτο χώρο. Αυτό είναι μια απολύτως έγκυρη ένσταση. Και στο βαθμό που εδώ καταπιάνομαι με μια αναπαράστατική πρακτική (διανόηση) δεν μπορώ να μεταχειριστώ δεόντως ούτε τα εμπειρικά ούτε τα βιωμένα πεδία της χωρικότητας. Συνεπώς, εξ ορισμού ο πίνακας που φτιάχνω και ο τρόπος που τον χρησιμοποιώ έχει περιορισμένη αποκαλυπτική ισχύ. Αλλά με αυτές τις παραδοχές θεωρώ χρήσιμο να μελετήσω τους συνδυασμούς που προκύπτουν σε διαφορετικές τομές του πίνακα. Το πλεονέκτημα της αναπαράστασης στον απόλυτο χώρο είναι ότι μας επιτρέπει να εξατομικεύσουμε φαινόμενα με μεγάλη σαφήνεια. Και με λίγη φαντασία είναι δυνατό να σκεφτούμε διαλεκτικά διαμέσου των στοιχείων του πίνακα, έτσι ώστε κάθε στιγμή να νοείται ως εσωτερική σχέση όλων των άλλων. Στον Πίν. 1 απεικονίζω αυτό που σκέφτομαι (με μια κάπως συμπυκνωμένη, αυθαίρετη και σχηματική μορφή). Οι εγγραφές στον πίνακα είναι απλά δηλωτικές και όχι καθοριστικές, και οι αναγνώστες μπορούν να κατασκευάσουν τις δικές τους εγγραφές απλά για να πάρουν μια εικόνα τού τι εννοώ.

15. Third Berlin Biennial for Contemporary Art, *Catalogue: Judith Barry, Voice Off*, Berlin: Biennale, 2004, σ. 48-49.

Πίνακας 1.

	Υλικός χώρος (χώρος της εμπειρίας)	Αναπαραστάσεις του χώρου (χώρος της διανοητικής σύλληψης)	Χώροι της αναπαράστασης (βιωμένος χώρος)
Απόλυτος χώρος	Απόλυτη γεωγραφική θέση, τοίχοι, γέφυρες, πόρτες, σκάλες, πατώματα, ταβάνια, δρόμοι, κτήρια, πόλεις, βουνά, ήπειροι, υδάτινοι όγκοι, τοπόσημα, υλικά σύνορα και φραγμοί, περιφραγμένες κοινότητες...	Τοπογραφικοί και διοι- κητικοί χάρτες, ευκλεί- δεια γεωμετρία, περι- γραφή τοπίου, μεταφο- ρική χρήση εννοιών ε- γκλεισμού, ανοιχτού χώρου, τοποθεσιών, χωροθέτησης και τοπο- θέτησης [positionality] – (σχετικά εύκολη δυνατότητα διοίκησης και ελέγχου) – Νεύτω- νας και Καρτέσιος	Αισθήματα ευχαρίστη- σης «γύρω από την εστία», αίσθηση ασφάλ- ειας ή δυσφορίας από τον περιλλειστο χώρο, αίσθηση εξουσίας από την ιδιοκτησία, έλεγχο και κυριαρχία στο χώρο, φόβος για τους άλλους «έξω από τα όρια/το φράχτη», «τους κοινωνικά μη αποδεκτούς»
Σχετικός χώρος (χρόνος)	Σχετική γεωγραφική θέση, κυκλοφορία και ροές ενέργειας, νερού, αέρα, εμπορευμάτων, ανθρώπων, πληροφορίας, χρήματος, κεφαλαίου, επιταχύνσεις και ελάττωση των τριβών απόστασης...	Θεματικοί και τοπολο- γικοί χάρτες (π.χ. του δικτύου μετρό του Λον- δίνου), μη ευκλείδειες γεωμετρίες και τοπολο- γία, προοπτικά σχέδια, μεταφορική χρήση εννοιών εντοπισμένης γνώσης [situated know- ledge], κίνησης, κητι- κότητας, εκτοπισμού, επιτάχυνσης, χωροχρο- νικής συμπίεσης και αποστασιοποίησης – (δύσκολη η διοίκηση και ο έλεγχος απαιτούν ανεπτυγμένες τεχνικές) – Einstein και Riemann	Αγωνία μην αργήσεις στο μάθημα, έξαψη για το άγνωστο, εκνευρισμός όταν πέφτεις σεμποτιλιάρι- σμα, εντάσεις ή ευχαρίστηση από τη χωροχρονική συμπίεση, από την ταχύτητα, από την κίνηση
Σχεσιακός χώρος (χρόνος)	Ροές και πεδία ηλεκτρομαγνητική ενέργειας, κοινωνικές σχέσεις, επιφάνειες προς ενοικίαση ή πεδία με οικονομικό δυναμικό, συγκεντρώ- σεις ρύπανσης, ενερ- γειακό δυναμικό, ήχοι, οσμές και αρώματα που μεταφέρονται στο αεράκι	Σουρεαλισμός, υπαρξι- σμός, ψυχογεωγραφίες, κυβερνοχώρος, μετα- φορική χρήση εννοιών εσωτερίκευσης δυνάμε- ων και εξουσιών – (εξαιρετικά δύσκολη η διοίκηση και ο έλεγχος – θεωρία του χάους, διαλεκτική, εσωτερικές σχέσεις, ββαντικά μαθηματικά) – Leibniz, Whitehead, Deleuze, Benjamin	Οράματα, φαντασιώ- σεις, επιθυμίες, απο- γοητεύσεις, μνήμες, όνειρα, παραισθήσεις, ψυχικές καταστάσεις (π.χ. αγοραφοβία, ίλιγγος, κλειστοφοβία)

Πίνακας 2.

	Υλικός χώρος (χώρος της εμπειρίας)	Αναπαραστάσεις του χώρου (χώρος της διανοητικής σύλληψης)	Χώροι της αναπαράστασης (βιωμένος χώρος)
Απόλυτος χώρος	Χρήσιμα εμπορεύματα, συγκεκριμένες/ υλοποιημένες εργασιακές διαδικασίες, χαρτονομίσματα (τοπικό χρήμα;), ιδιωτική ιδιοκτησία / κρατικά σύνορα, σταθερό κεφάλαιο, εργοστάσια, κτήρια, χώροι κατανάλωσης, πικετοφορίες, κατελιμμένοι χώροι (καθιστικές διαμαρτυρίες), έφοδος στη Βασίλη ή στα Χειμερινά Ανάκτορα...	Αξίες χρήσης και συγκεκριμένη/υλοποιημένη εργασία Εκμετάλλευση στην εργασιακή διαδικασία (Marx) σε αντιδιαστολή με την εργασία ως δημιουργικό παιχνίδι (Fourier), χάρτες ιδιωτικής ιδιοκτησίας και ταξικών αποκλεισμών, μωσαϊκά άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης	Αποξένωση σε αντιδιαστολή με τη δημιουργική απόλαυση, απομονωμένος ατομικισμός σε αντιδιαστολή με την κοινωνική αλληλεγγύη, πρόσδεση σε τόπους, κοινωνική τάξη, ταυτότητα κ.λπ., σχετική στέγηση, αδικία, έλλειψη αξιοπρέπειας, θυμός σε αντιδιαστολή με την ικανοποίηση
Σχετικός χώρος (χρόνος)	Αγοραία συναλλαγή, εμπόριο, κυκλοφορία και ροές εμπορευμάτων, ενέργειας, εργατικής δύναμης, χρημάτων, πιστώσεων ή κεφαλαίου, μετακινήσεις και μεταναστεύσεις, απαξίωση και υποβάθμιση, εξωτερικές ροές πληροφόρησης και πρόκλησης	Ανταλλακτικές αξίες (αξία σε κίνηση) Διαδικασίες συσσώρευσης, εμπορευματικές αλυσίδες, μοντέλα μετανάστευσης και διασποράς, μοντέλα εισροών-εκροών, θεωρίες χωροχρονικών σταθερών, «εκμηδένιση του χώρου μέσω του χρόνου», κυκλοφορία κεφαλαίου μέσω του χτισμένου περιβάλλοντος, διαμόρφωση της παγκόσμιας αγοράς, δίκτυα, γεωπολιτικές σχέσεις και επαναστατικές στρατηγικές	Φετίχ του χρήματος και του εμπορεύματος (αέναα ανεκπλήρωτες επιθυμίες), ανησυχία/ ευχαρίστηση από τη χωροχρονική συμπίεση, αστάθεια, ανασφάλεια, ένταση της δράσης και κίνησης σε αντιδιαστολή με τη γαλήνη, «ό,τι είναι στέρεο λειώνει στον αέρα...»
Σχεσιακός χώρος (χρόνος)	Αφηρημένη εργασιακή διαδικασία, πλασματικό κεφάλαιο, κινήματα αντίστασης, αφηνίδιες διαδηλώσεις και εκφραστικές εφορμήσεις πολιτικών κινήματων (αντιπολεμικό κίνημα, 1968, Seattle) «το επαναστατικό πνεύμα ξεσηκώνει...»	Χρηματικές αξίες Αξία ως κοινωνικά απαραίτητος χρόνος εργασίας, ως αποκρυσταλλωμένη ανθρώπινη εργασία που σχετίζεται με την παγκόσμια αγορά, νόμοι της αξίας σε κίνηση και η κοινωνική δύναμη του χρήματος (παγκοσμιοποίηση), επαναστατικές ελπίδες και φόβοι, στρατηγικές αλλαγής	Αξίες Καπιταλιστική ηγεμονία («δεν υπάρχει εναλλακτική λύση»), προλεταριακή συνείδηση, διεθνής αλληλεγγύη, οικουμενικά δικαιώματα, ουτοπικά όνειρα, πλήθος, ταύτιση με άλλους, «ένας άλλος κόσμος είναι εφικτός»

Θεωρώ χρήσιμο να διαβάσω κατά μήκος ή κάθετα τις κατηγορίες του πίνακα και να φαντάζομαι πολύπλοκα σενάρια συνδυασμών. Φανταστείτε, για παράδειγμα, τον απόλυτο χώρο μιας εύπορης περιφραγμένης κοινότητας στην ακτή του New Jersey. Κάποιοι από τους κατοίκους κινούνται στο σχετικό χώρο σε καθημερινή βάση, μπαινοβγαίνοντας στη χρηματιστηριακή περιοχή του Manhattan, όπου ενεργοποιούν κινήσεις πιστώσεων και επενδύσεων που επηρεάζουν τη ζωή των κοινωνιών σε όλο τον κόσμο, κερδίζοντας έτσι τεράστια χρηματική δύναμη που τους επιτρέπει να φέρνουν πίσω στον απόλυτο χώρο της περιφραγμένης κοινότητάς τους όλη την ενέργεια, τα εξωτικά φαγητά και τα θανμάσια καταναλωτικά αγαθά που τους χρειάζονται για την εξασφάλιση του προνομαϊκού τρόπου ζωής τους. Ωστόσο οι ίδιοι αυτοί κάτοικοι νιώθουν κάπως απειλούμενοι, γιατί νιώθουν πως υπάρχει ένα ενστικτώδες, ακαθόριστο και μη εντοπίσιμο μίσος για κάθε τι το αμερικανικό που αυξάνεται στον κόσμο, και αυτό το λένε «τρομοκρατία». Υποστηρίζουν μια κυβέρνηση που υποσχεται να τους προστατεύσει από αυτή τη συγκεχυμένη απειλή. Αλλά γίνονται όλο και περισσότερο παρανοϊκοί με την εχθρότητα που νιώθουν στον κόσμο γύρω τους και ζητούν όλο και περισσότερο να ενισχύσουν τον απόλυτό τους χώρο για να προστατευτούν, χτίζοντας όλο και ψηλότερους τοίχους και πληρώνοντας οπλισμένους φρουρούς για να φυλάνε τα όρια της περιφραγμένης κοινότητάς τους. Εν τω μεταξύ η υπερβολική κατανάλωση ενέργειας για να κινήσουν τα αλεξίσφαιρα τζιπ τους που τους κατεβάζουν καθημερινά στην πόλη αποτελειώνει την παγκόσμια κλιματική αλλαγή. Τα χαρακτηριστικά των κινήσεων στην ατμόσφαιρα αλλάζουν δραματικά. Τότε, όπως υποστηρίζει, με συναρπαστικό αλλά μάλλον ανακριβή τρόπο, η εκλαϊκευμένη περιγραφή της θεωρίας του χάους, μια πεταλούδα χτυπά τα φτερά της στο Hong Kong και ένας καταστρεπτικός τυφώνας χτυπά την ακτή του New Jersey και αφανίζει την περιφραγμένη κοινότητα. Πολλοί κάτοικοι πεθαίνουν γιατί φοβούνται τόσο πολύ το έξω που αγνοούν τις προειδοποιήσεις για εκκένωση. Αν επρόκειτο για χολιγουντιανή παραγωγή, ένας μοναχικός επιστήμονας θα αναγνώριζε τον κίνδυνο και θα έσωζε τη γυναίκα που λατρεύει και που τον αγνοούσε μέχρι τότε, αλλά που τώρα τον ερωτεύεται με ευγνωμοσύνη...

Λέγοντας μια απλή ιστορία τέτοιου είδους, αποδεικνύεται αδύνατο να περιοριστούμε σε ένα μόνο τρόπο χωρικής και χωροχρονικής σκέψης. Οι δράσεις στον απόλυτο χώρο αποκτούν νόημα μόνο με σχεσιακούς όρους. Συνεπώς, ακόμη πιο ενδιαφέρουσα είναι η κατάσταση στην οποία οι περιπτώσεις του πίνακα είναι σε πιο ρητή διαλεκτική ένταση. Επιτρέψτε μου να εξηγήσω.

Ποιες χωρικές και χωροχρονικές αρχές θα πρέπει να εφαρμοστούν στον επανασχεδιασμό του χώρου που είναι γνωστός ως «Σημείο Μηδέν» στο Μανχάταν; Είναι ένας απόλυτος χώρος που μπορεί να ανακατασκευαστεί υλικά, και για το σκοπό αυτόν πρέπει να γίνουν μετρήσεις μηχανικών (βασισμένες στη μηχανική του Νεύτωνα) και αρχιτεκτονικά σχέδια. Γίνεται πολλή συζήτηση για να διατηρηθούν κάποιοι τοίχοι και οι δυνατότητες συνάθροισης κοινού στο χώρο. Επίσης αποκτούν σημασία οι αισθητικές κρίσεις (ο Kant θα ενέκρινε) για το πώς ο χώρος, αφού γίνει κάποιου είδους υλική κατασκευή, θα μπορούσε να γίνει αντιληπτός, να κατανοηθεί και να βιωθεί. Το πρόβλημα είναι να υπάρξει μια διαρρύθμιση του φυσικού χώρου ώστε να παράγει κάποια συγκίνηση αλλά και να ανταποκρίνεται σε δεδομένες (εμπορικές και επίσης συναισθηματικές και αισθητικές) προσδοκίες για το πώς θα μπορούσε να βιωθεί ο χώρος. Αφού κατασκευαστεί, η εμπειρία του χώρου μπορεί να διαμεσολαβη-

θεί από αναπαραστατικές μορφές (όπως οι οδηγοί και οι χάρτες) που μας βοηθούν να ερμηνεύσουμε τα επιδιωκόμενα νοήματα του ανακατασκευασμένου χώρου. Αλλά η διαλεκτική κίνηση αποκλειστικά στη διάσταση του απόλυτου χώρου μάς ανταμείβει λιγότερο από την οπτική που έχουμε όταν προσφεύγουμε σε άλλα χωροχρονικά πλαίσια. Οι καπιταλιστές εργολάβοι γνωρίζουν καλά τη σχετική θέση του χώρου και αξιολογούν τις προοπτικές του για εμπορική ανάπτυξη σύμφωνα με τη λογική των σχέσεων ανταλλαγής. Η κεντρικότητα και εγγύτητά του στις λειτουργίες ελέγχου και διεύθυνσης της Wall Street είναι σημαντικά γνωρίσματα, και αν στη διαδικασία της ανακατασκευής του μπορούσε να βελτιωθεί και η συγκοινωνιακή πρόσβαση, τόσο το καλύτερο, καθώς θα ανέβαιναν οι αξίες γης και ακινήτων. Για τους εργολάβους ο χώρος δεν υπάρχει απλά στο σχετικό χωροχρόνο: η ανακατασκευή του χώρου προσφέρει την προοπτική του μετασηματισμού του σχετικού χωροχρόνου ώστε να ενισχυθεί η εμπορική αξία των απόλυτων χώρων (για παράδειγμα, βελτιώνοντας την πρόσβαση στα αεροδρόμια). Ο χρονικός ορίζοντας μπορεί να κυριαρχείται από σκοπιμότητες για το χρόνο απόσβεσης και τα επιτόκια που ισχύουν για επενδύσεις σταθερού κεφαλαίου στο χτισμένο περιβάλλον.

Αλλά θα υπάρξουν σχεδόν σίγουρα μεγάλες αντιρρήσεις, οδηγούμενες από τους συγγενείς όσων σκοτώθηκαν στο χώρο αυτόν, στην προσέγγιση του θέματος και την κατασκευή μόνο στη βάση παρόμοιων απόλυτων ή σχετικών χωροχρονικών όρων. Ότι και να χτιστεί στο χώρο αυτό πρέπει να λέει κάτι για την ιστορία και τη μνήμη. Θα υπάρξουν μάλλον και πιέσεις να λέει κάτι για τις έννοιες της κοινότητας και του έθνους και επίσης για μελλοντικές δυνατότητες (ακόμη και την προοπτική μιας αιώνιας αλήθειας). Και ο χώρος δεν θα μπορούσε να αγνοήσει το ζήτημα της σχεσιακής χωρικής συνδεσιμότητας με τον υπόλοιπο κόσμο. Ακόμη και οι καπιταλιστές εργολάβοι δεν θα αποστρέφονταν το να συνδυάσουν τα ταπεινά εμπορικά ενδιαφέροντά τους με εμπνευσμένες συμβολικές δηλώσεις (με έμφαση στη δύναμη και το άτρωτο του πολιτικο-οικονομικού συστήματος του παγκόσμιου καπιταλισμού που δέχτηκε σοβαρό πλήγμα την 11η Σεπτεμβρίου), ανεγείροντας, ας πούμε, ένα πυργοειδές φαλλικό σύμβολο που εκπέμπει περιφρόνηση. Και αυτοί επιζητούν εκφραστική εξουσία στο σχεσιακό χωροχρόνο. Αλλά υπάρχουν πάμπολλοι τρόποι σχεσιακότητας προς εξερεύνηση. Τι θα γνωρίζουμε γι' αυτούς που μας επιτέθηκαν και πόσο μακριά να συνδεθούμε; Ο χώρος υπάρχει και θα έχει μια σχεσιακή παρουσία στον κόσμο ό,τι κι αν χτιστεί εκεί, και είναι σημαντικό να στοχαστούμε πώς λειτουργεί αυτή η παρουσία: θα βιωθεί ως σύμβολο της υπεροψίας των ΗΠΑ ή ως σημείο παγκόσμιας συμπόνιας και κατανόησης; Για να κατατασιαστούμε με τέτοια ζητήματα απαιτείται να ενστερνιστούμε μια σχεσιακή σύλληψη του χωροχρόνου.

Αν, όπως πιστεύει ο Benjamin, η ιστορία (μια σχετική χρονική έννοια) δεν είναι το ίδιο με τη μνήμη (μια σχεσιακή χρονική έννοια), τότε έχουμε την επιλογή να ιστορικοποιήσουμε τα γεγονότα της 11ης Σεπτεμβρίου ή να επιδιώξουμε να τα μνημονοποιήσουμε. Αν ο χώρος απλά ιστορικοποιηθεί στο σχετικό χώρο (με κάποιο είδος μνημειακότητας), τότε στο χώρο επιβάλλεται μια κλειστή / δεδομένη αφήγηση. Το αποτέλεσμα θα είναι ο εκ των προτέρων αποκλεισμός μελλοντικών δυνατοτήτων και ερμηνειών. Κάτι τέτοιο θα περιορίζει τη γενεσιουργό δύναμη οικοδόμησης ενός διαφορετικού μέλλοντος. Από την άλλη, η μνήμη, σύμφωνα με τον Benjamin, είναι μια δυνητικότητα που μπορεί κάποιες φορές να ξεπετάγεται ανεξέλεγκτα σε καιρούς κρίσεων για να απο-

16. Benjamin, W. (1968), *Illuminations*, New York: Schocken.

17. Βλ. το βιβλίο του D. Harvey *Spaces of Hope*, που εκδόθηκε το 2000. (Σ.τ.Μ.)

18. Βλ. Harvey, D. (2003), *Paris: Capital of Modernity*, New York: Routledge, κεφ. 1.

19. Βλ. τα σχετικά βιβλία του Harvey *Consciousness and the Urban Experience*, Oxford: B. Blackwell, 1985, και *Paris, Capital of Modernity*, London: Routledge, 2003. (Σ.τ.Μ.)

καλύψει νέες δυνατότητες.¹⁶ Τότε ο τρόπος που ο χώρος μπορεί να βιωθεί από όσους τον συναντούν γίνεται απρόβλεπτος και αβέβαιος. Η συλλογική μνήμη, μια διάχυτη αλλά ωστόσο χρήσιμη έννοια που διαποτίζει το αστικό σκηνικό, μπορεί να παίξει σημαντικό ρόλο στην εμφύχωση των πολιτικών και κοινωνικών κινήματων. Το Σημείο Μηδέν δεν μπορεί να είναι τίποτε άλλο από έναν χώρο συλλογικής μνήμης, και το πρόβλημα των σχεδιαστών είναι να μεταφράσουν αυτή τη διάχυτη ευαισθησία σε απόλυτο χώρο με τούβλα, λάσπη, ασφάλι και γυαλί. Και αν, όπως είπε ο Balzac, «ελπίδα είναι μια μνήμη που επιθυμεί», τότε η δημιουργία ενός «χώρου ελπίδας»¹⁷ στο σημείο αυτό απαιτεί η μνήμη να εσωτερικευτεί εκεί την ίδια στιγμή που αφήνονται δρόμοι ανοιχτοί για την έκφραση της επιθυμίας.¹⁸

Η καθαυτό εκφραστική σχεσιακότητα του Σημείου Μηδέν θέτει συναρπαστικά ερωτήματα. Οι δυνάμεις που συνέκλιναν στο χώρο για να δημιουργηθεί η 11η Σεπτεμβρίου ήταν πολύπλοκες. Πώς λοιπόν μπορεί να γίνει ο απολογισμός αυτών των δυνάμεων; Μπορεί κάτι που έχει βιωθεί ως τοπική και προσωπική τραγωδία να συμφιλωθεί με μια κατανόηση των διεθνών δυνάμεων που τόσο δυνατά συμπυκνώθηκαν σε λίγες στιγμές σ' ένα συγκεκριμένο μέρος; Θα νιώθουμε στο χώρο αυτόν τη διαδεδομένη δυσαρέσκεια του υπόλοιπου κόσμου για την αμερικανική ηγεμονία που ασκήθηκε τόσο εγωιστικά στις δεκαετίες του '80 και '90; Θα μαθαίνουμε ότι η κυβέρνηση Reagan έπαιξε κομβικό ρόλο στη δημιουργία και υποστήριξη του καθεστώτος των Ταλιμπάν στο Αφγανιστάν με σκοπό να υπονομευτεί η σοβιετική κατοχή, και πως ο Οσάμα Μπιν Λάντεν έγινε από σύμμαχος αντίπαλος λόγω της υποστήριξης των ΗΠΑ στο διεφθαρμένο καθεστώς της Σαουδικής Αραβίας; Ή μονάχα θα μαθαίνουμε για δειλούς, ξένους και σατανικούς «άλλους» εκεί έξω, που μισούν τις ΗΠΑ και προσπάθησαν να τις καταστρέψουν γιατί μόνο αυτές προασπίζονται τις αξίες της ελευθερίας; Η σχεσιακή χωροχρονικότητα του γεγονότος και της τοποθεσίας μπορούν να ανακαλυφθούν μόνο με αρκετά αφοσιωμένο ψάξιμο. Αλλά ο τρόπος της αναπαράστασής της και της υλοποίησής της είναι αβέβαιος. Το αποτέλεσμα σαφώς θα εξαρτάται από τον πολιτικό αγώνα. Και θα πρέπει να δοθούν οι αγκυριότερες μάχες για το ποιο σχεσιακό χωροχρόνο θα επικαλείται η ανοικοδόμηση. Τέτοιου είδους ζητήματα αντιμετώπισα όταν προσπάθησα να ερμηνεύσω το νόημα της Βασιλικής της Sacré-Coeur στο Παρίσι σε σχέση με την ιστορική μνήμη της Παρισινής Κομμούνας.¹⁹

Αυτό με οδηγεί σε κάποιες παρατηρήσεις σχετικά με τις πολιτικές επιπτώσεις του επιχειρήματος. Η σκέψη περί των διαφόρων τρόπων με τους οποίους χρησιμοποιούνται ο χώρος και ο χωροχρόνος ως λέξεις-κλειδιά βοηθάει στον ορισμό κάποιων δυνητικών συνθηκών για την κριτική σκέψη. Επίσης, ανοίγει δρόμους για την ταυτοποίηση αντικρουόμενων διεκδικήσεων και εναλλακτικών πολιτικών δυνατοτήτων. Μας προσκαλεί να σκεφτούμε τους τρόπους που μορφοποιούμε υλικά το περιβάλλον μας και τους τρόπους που το αναπαριστούμε και ζούμε σ' αυτό. Πιστεύω πως θα μπορούσαμε να πούμε ότι η μαρξιστική παράδοση δεν εμβάθυνε σε τέτοια ζητήματα, και ότι αυτή η συνολική αποτυχία (αν και φυσικά υπάρχουν αρκετές εξαιρέσεις) είχε συχνά ως αποτέλεσμα την απώλεια δυνατοτήτων για ορισμένα είδη πολιτικής διαρθρωτικών αλλαγών. Αν, για παράδειγμα, η σοσιαλιστική ρεαλιστική τέχνη αποτυγχάνει να συλλάβει τη φαντασία, και αν η μνημειακότητα στα πρώην κομμουνιστικά καθεστώτα ήταν ανέμπνευστη, αν οι σχεδιασμένες κοινότητες και οι κομμουνιστικές πόλεις μοιάζουν συχνά για τον κόσμο τόσο νεκρές, τότε ένας τρόπος

να αντιμετωπίσουμε κριτικά το πρόβλημα θα ήταν να δούμε τους τρόπους σκέψης για το χώρο και το χωροχρόνο και τους αδικαιολόγητα περιοριστικούς ρόλους που ίσως έπαιξαν οι σχεδιαστικές πρακτικές στον υπαρκτό σοσιαλισμό.

Δεν έχει υπάρξει διεξοδική συζήτηση για τέτοια ζητήματα στη μαρξιστική παράδοση, αν και ο ίδιος ο Marx είναι σχεσιακός στοχαστής. Σε επαναστατικές περιόδους όπως αυτή του 1848 ο Marx ανησυχούσε για το εφιαλτικό βάρος του παρελθόντος στο μυαλό των ζωντανών και ευθαρσώς έθετε το ερώτημα πώς η επαναστατική ποίηση του μέλλοντος θα φτιαχνόταν εκεί και τότε.²⁰ Την ίδια στιγμή έκανε έκκληση στον Cabet να μην πάρει τους κομμουνιστές οπαδούς του στο Νέο Κόσμο. Εκεί, ισχυριζόταν ο Marx, οι Ικάριοι απλά θα μεταφύτευαν τις στάσεις και τα πιστεύω που είχαν εσωτερικεύσει από την εμπειρία του παλιού. Έπρεπε, συνιστούσε ο Marx, να μείνουν σαν καλοί κομμουνιστές στην Ευρώπη και να παλέψουν για τον επαναστατικό μετασχηματισμό αυτού του χώρου, ακόμη και αν υπήρχε πάντα ο κίνδυνος μια επανάσταση στην «μικρή μας γωνιά του κόσμου» να πέσει θύμα των παγκόσμιων δυνάμεων που καρδακούσαν γύρω της.²¹

Ο Λένιν, απογοητευμένος από τον ιδεαλιστικό τρόπο παρουσίασης του Marx, επιδίωξε να ενισχύσει ξανά τις απόλυτες και μηχανιστικές θεωρήσεις του χώρου και χρόνου που συνδέονται με τον Νεύτωνα ως τη μόνη δέουσα υλιστική βάση επιστημονικής έρευνας. Το έκανε αυτό ακριβώς την εποχή που ο Einstein αναδεικνυε σχετικές αλλά εξίσου υλιστικές θεωρήσεις για το χωροχρόνο. Η αυστηρή γραμμή του Λένιν αμβλύθηκε σε κάποιο βαθμό από την πιο εύκαμπτη θεώρηση του Lukács για την ιστορία και τη χρονικότητα. Αλλά οι κονστρουκτιβιστικές απόψεις του Lukács για τη σχέση με τη φύση απορρίφθηκαν απερίφραστα από τον ισχυρισμό του Wittfogel περί στενόμυαλου υλισμού που γίνεται περιβαλλοντικός ντετερμινισμός. Από την άλλη, στα έργα του Thompson, του Williams και άλλων βρίσκουμε διαφορετικά επίπεδα αναγνώρισης, ιδιαίτερα της χρονικής διάστασης, αν και ο χώρος και ο τόπος είναι επίσης πανταχού παρόντες. Στη νουβέλα του Williams *People of the Black Mountains* η σχεσιακότητα του χωροχρόνου είναι κεντρική. Ο Williams τη χρησιμοποιεί για να δένει την αφήγηση και ευθέως δίνει έμφαση στους διαφορετικούς τρόπους γνώσης που συνοδεύουν διαφορετικές συλλήψεις του χωροχρόνου:

Αν επρόκειτο να εξερευνηθούν ουσιαστικά οι ζωές [των ανθρώπων] και οι τόποι, θα ήταν απολύτως αναγκαία μια ισχυρή πρόσδεση [ακριβώς σε αυτές] τις ζωές και τους τόπους. Το «πλαστικό» μοντέλο και τα ισοδύναμά του στα κείμενα και τη θεωρία απέχουν πάντα από την ουσία που (επιδιώκουν να) ανακατασκευάζουν και προσομοιώνουν... Στα βιβλία του και τους χάρτες της βιβλιοθήκης, ή στο σπίτι στην κοιλάδα, έβρισκε μια τετριμμένη ιστορία που μπορούσε να μεταφερθεί παντού στα πλαίσια μιας κοινότητας που βασίζεται στην απόδειξη και την ορθολογική διερεύνηση. Ωστόσο αρκούσε να πάει στο βουνό για να του επιβληθεί μια άλλου είδους σκέψη, πεισματικά ιθαγενική και τοπική, που όμως προσεγγίζει ένα ευρύτερο πεδίο, όπου η επαφή και η ανάσα αντικαθιστούν την καταγραφή και την ανάλυση. Όχι πια ιστορία ως αφήγηση αλλά εξιστορήσεις ως ζωές.²²

Για τον Williams η σχεσιακότητα ζωντανεύει όταν παίρνει τα βουνά και θέτει στο επίκεντρο μια εντελώς διαφορετική ευαισθησία και αίσθηση από αυ-

20. Marx, K. (1963), *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte*, New York: International Publishers.

21. Αναφέρεται στο Marin, L. (1984), *Utopics: A Spatial Play*, Atlantic Heights, N.J.: Humanities Press.

22. Williams, R. (1989), *People of the Black Mountains: The Beginnings*, London: Chatto & Windus.

τή που κατασκευάζεται από το αρχείο. Είναι ενδιαφέρον ότι ο Williams μόνο στις νουβέλες του μοιάζει ικανός να φτάσει σ' αυτό το πρόβλημα. Στη μαρξιστική παράδοση, με την εξαίρεση του Lefebvre και των γεωγράφων, απουσιάζει η πλατιά κατανόηση της προβληματικής του χώρου και χρόνου. Πώς μπορούν λοιπόν αυτές οι προοπτικές στο χώρο και το χωροχρόνο να ενσωματωθούν πιο στενά στην ανάγνωση, ερμηνεία και χρήση της μαρξιστικής θεωρίας; Επιτρέψτε μου να παραμερίσω την έγνοια για τις προειδοποιήσεις και τους υπαινιγμούς ώστε να παρουσιάσω μια επιχειρηματολογία με τους καθαρότερους δυνατούς όρους.

Στο πρώτο κεφάλαιο του *Κεφαλαίου* ο Marx εισάγει τρεις έννοιες-κλειδιά, την αξία χρήσης, την ανταλλακτική αξία και την αξία. Κάθε τι που αφορά στην αξία χρήσης ανάγεται στη σφαίρα του απόλυτου χώρου και χρόνου. Εργάτες, μηχανές, εμπορεύματα, εργοστάσια, δρόμοι, σπίτια και πραγματικές εργασιακές διαδικασίες, δαπάνες ενέργειας και τα συναφή, μπορούν να εξατομικευθούν, να περιγραφούν και να κατανοηθούν μέσα στο νευτώνειο πλαίσιο του απόλυτου χώρου και χρόνου. Κάθε τι που αφορά την ανταλλακτική αξία εντοπίζεται στο σχετικό χωροχρόνο γιατί η ανταλλαγή συνεπάγεται κινήσεις εμπορευμάτων, χρήματος, κεφαλαίου, εργατικής δύναμης και ανθρώπων στο χρόνο και το χώρο. Είναι η κυκλοφορία, η αέναη κίνηση, που έχει σημασία. Συνεπώς, όπως παρατηρεί ο Marx, η ανταλλαγή σπάει όλους τους φραγμούς χώρου και χρόνου.²³ Διαρκώς ανασχηματίζει τις συντεταγμένες μέσα στις οποίες ζούμε καθημερινά. Με την έλευση του χρήματος, αυτό το «σπάσιμο» ορίζει ένα ακόμη μεγαλύτερο και πιο ρευστό σύμπαν ανταλλακτικών σχέσεων διαμέσου του σχετικού χωροχρόνου της παγκόσμιας αγοράς (νοούμενης όχι ως ενός πράγματος αλλά ως μιας διαρκούς κίνησης και αλληλεπίδρασης). Η κυκλοφορία και η συσσώρευση του κεφαλαίου λαμβάνει χώρα στο σχετικό χωροχρόνο. Ωστόσο η αξία είναι μια σχεσιακή έννοια και συνεπώς αναφέρεται στο σχεσιακό χωροχρόνο. Η αξία, υποστηρίζει (κάπως απρόσμενα) ο Marx, είναι άυλη αλλά αντικειμενική. «Μήτε ένα άτομο ύλης δεν εισέρχεται στην αντικειμενικότητα των εμπορευματικών αξιών». Κατά συνέπεια, η αξία δεν «μοστράρει με μια ταμπέλα που περιγράφει τι είναι», αλλά κρύβει τη σχεσιακότητά της στο φετιχισμό των εμπορευμάτων.²⁴ Ο μόνος τρόπος να την προσεγγίσουμε είναι μέσω εκείνου του παράξενου κόσμου όπου οι υλικές σχέσεις εδραιώνονται ανάμεσα στους ανθρώπους (σχετιζόμαστε μεταξύ μας μέσω του τι παράγουμε και τι εμπορευόμαστε) και όπου οι κοινωνικές σχέσεις χτίζονται μεταξύ πραγμάτων (ορίζονται τιμές για ό,τι παράγουμε και ό,τι εμπορευόμαστε). Εν ολίγοις, η αξία είναι μια κοινωνική σχέση και, ως τέτοια, είναι αδύνατο να τη μετρήσουμε παρά μόνο μέσω των αποτελεσμάτων της (αν προσπαθήσετε να μετρήσετε οποιαδήποτε κοινωνική σχέση θα αποτύχετε σίγουρα). Η αξία εσωτερικεύει όλη την ιστορική γεωγραφία αναρίθμητων εργασιακών διαδικασιών που στήνονται υπό συνθήκες και σε σχέση με την κεφαλαιακή συσσώρευση στο χωροχρόνο της παγκόσμιας αγοράς. Πολλοί εκπλήσσονται όταν ανακαλύπτουν πως η πιο θεμελιώδης έννοια στον Marx είναι «άυλη αλλά αντικειμενική», καθώς συχνά παρουσιάζεται ως υλιστής για τον οποίο κάθε τι άυλο θα συνιστούσε ανάθεμα. Παρεμπιπτόντως, σημειώνω πως αυτός ο σχεσιακός ορισμός της αξίας καθιστά αμφισβητήσιμες ή και εκτός τόπου όλες εκείνες τις προσπάθειες να διατυπωθεί ένας άμεσος και ουσιοκρατικός τρόπος μέτρησης της. Οι κοινωνικές σχέσεις μπορούν μόνο να μετρηθούν μέσω των αποτελεσμάτων τους.

23. Marx, K. (1976), *Capital*, τόμ. Α', New York: Viking Press, σ. 209.

24. Στο ίδιο, σ. 138, 167.

Αν η εκτίμηση των μαρξιστικών κατηγοριών που έκανα είναι σωστή, τότε φαίνεται πως δεν μπορεί να αποδοθεί καμία προτεραιότητα σε κάποιο από τα χωροχρονικά πλαίσια. Τα τρία χωροχρονικά πλαίσια πρέπει να μείνουν σε διαλεκτική ένταση, ακριβώς με τον ίδιο τρόπο που η αξία χρήσης, η αξία ανταλλαγής και η αξία είναι συνυφασμένες στη μαρξιστική θεωρία. Για παράδειγμα, δεν θα υπήρχε καμία αξία στο σχεσιακό χωροχρόνο χωρίς την υλοποιημένη/συγκεκριμένη εργασία που δομείται σε αναρίθμητα μέρη σε απόλυτους χώρους και χρόνους. Ούτε και η αξία θα αναδεικνυόταν ως μια άυλη αλλά αντικειμενική δύναμη χωρίς τις αναρίθμητες ανταλλακτικές πράξεις, τις διαρκείς διαδικασίες κυκλοφορίας, που συγκροτούν την παγκόσμια αγορά στο σχετικό χωροχρόνο. Άρα η αξία είναι μια κοινωνική σχέση που εσωτερικεύει όλη την ιστορία και τη γεωγραφία της υλοποιημένης εργασίας στην παγκόσμια αγορά. Είναι κρίσιμο να επισημάνουμε τη χρονικότητα που υπεισέρχεται, όχι μόνο λόγω της σημασίας της «νεκρής» εργασίας του παρελθόντος (η οποία βρίσκεται ενσωματωμένη στο σταθερό κεφάλαιο, συμπεριλαμβανομένου και του χτισμένου περιβάλλοντος), αλλά επίσης και λόγω όλων των ιχνών της ιστορίας προλεταριοποίησης, πρωταρχικής συσσώρευσης και τεχνολογικών εξελίξεων που εσωτερικεύονται στη μορφή της αξίας. Πάνω απ' όλα πρέπει να αναγνωρίσουμε τα «ιστορικά και ηθικά στοιχεία» που πάντα υπεισέρχονται στον καθορισμό της αξίας της εργατικής δύναμης.²⁵ Τότε παρατηρούμε πως η θεωρία του Marx λειτουργεί μ' έναν παράξενο τρόπο. Ο κλωστούφαντουργός εμφυτεύει αξία (δηλαδή αφηρημένη εργασία ως σχεσιακό καθορισμό) στο ρούχο κάνοντας μια συγκεκριμένη εργασία στον απόλυτο χώρο και χρόνο. Η αντικειμενική εξουσία της αξιακής σχέσης καταγράφεται όταν ο κλωστούφαντουργός αναγκάζεται να σταματήσει να φτιάχνει το ρούχο και το εργοστάσιο κλείνει γιατί οι συνθήκες στην παγκόσμια αγορά είναι τέτοιες που απαξιώνουν αυτή τη δραστηριότητα στο συγκεκριμένο χώρο και χρόνο. Αν και όλα αυτά μοιάζουν προφανή, η αποτυχία αναγνώρισης της συνεπαγόμενης αλληλεπίδρασης ανάμεσα στα διαφορετικά χωροχρονικά πλαίσια στη μαρξιστική θεωρία συχνά παράγει εννοιολογική σύγχυση. Για παράδειγμα, μεγάλο μέρος της συζήτησης που αναφέρεται στις λεγόμενες «σχέσεις παγκόσμιου-τοπικού» έχει οδηγήσει σε εννοιολογικό μπερδεμα, λόγω της ανικανότητας να κατανοηθούν οι διαφορετικές χωροχρονικότητες που εμπλέκονται. Δεν μπορούμε να πούμε πως η αξιακή σχέση προκαλεί το κλείσιμο του εργοστασίου σαν να ήταν μια εξωτερική αφηρημένη δύναμη. Είναι οι μεταλλασσόμενες χειροπιαστές συνθήκες εργασίας στην Κίνα που, όταν διαμεσολαβηθούν μέσω των ανταλλακτικών διαδικασιών στο σχετικό χωροχρόνο, μετασηματίζουν την αξία ως κοινωνική σχέση με τέτοιο τρόπο που η συγκεκριμένη/υλοποιημένη εργατική διαδικασία στο Μεξικό να οδηγείται σε κλείσιμο.

Μέχρι τώρα, κατά κύριο λόγο περιόρισα την προσοχή μου σε μια διαλεκτική ανάγνωση της μαρξιστικής θεωρίας, από πάνω προς τα κάτω στην αριστερή στήλη του πίνακα. Αλλά τι συμβαίνει όταν ξεκινάμε να διαβάζουμε τον πίνακα οριζόντια; Η υλικότητα των αξιών χρήσης και της χειροπιαστής εργασίας είναι αρκετά προφανής. Αλλά πώς μπορεί να αναπαρασταθεί και να νοηθεί; Είναι εύκολο να παραχθούν φυσικές περιγραφές, αλλά ο Marx επιμένει πως οι κοινωνικές σχέσεις υπό τις οποίες λαμβάνει χώρα η εργασία είναι επίσης σημαντικές. Στον καπιταλισμό ο μισθωτός εργάτης νοείται (δεύτερη στήλη) ως παραγωγός υπεραξίας για τον καπιταλιστή, και αυτό αναπαρίσταται ως σχέση εκμετάλλευσης. Τούτο υποδηλώνει πως η εργασιακή διαδικασία βιώνε-

25. Στο ίδιο, σ. 275.

ται (τρύτη στήλη) ως αλλοτριώση. Υπό διαφορετικές κοινωνικές σχέσεις, π.χ. σοσιαλιστικές, η εργασία θα μπορούσε να βιωθεί ως δημιουργική ικανοποίηση και να νοηθεί ως αυτοπραγμάτωση μέσα από συλλογικά εγχειρήματα. Ίσως δεν θα χρειαζόταν να αλλάξει υλικά ώστε να επανανοηθεί και να βιωθεί πολύ διαφορετικά. Αυτό ήλπιζε στο κάτω-κάτω και ο Λένιν όταν συνηγορούσε στην υιοθέτηση του φορντισμού στα σοβιετικά εργοστάσια. Από τη μεριά του, ο Fourier πίστευε πως η εργασία έπρεπε να έχει σχέση με το παιχνίδι και την έκφραση της επιθυμίας και να βιώνεται ως θεσπέσια ευχαρίστηση, και πως, για να συμβεί αυτό, οι υλικές ποιότητες των εργασιακών διαδικασιών θα έπρεπε να αλλάξουν ριζικά. Σε αυτό το σημείο πρέπει να αναφέρουμε μια πλειάδα ανταγωνιστικών δυνατοτήτων. Για παράδειγμα ο Burawoy, στο βιβλίο του *Manufacturing Consent*, ανακάλυψε πως οι εργάτες στο εργοστάσιο που μελετούσε δεν βίωναν σε γενικές γραμμές την εργασία ως αλλοτριώση.²⁶ Αυτό προέκυψε καθώς έπνιγαν την ιδέα της εκμετάλλευσης μετατρέποντας το χώρο εργασίας σε μέρος για παιχνίδια ρόλων (στο στυλ του Fourier). Η εργασιακή διαδικασία εκτελούνταν από τους εργάτες με τέτοιο τρόπο ώστε να τους επιτρέπει να βιώνουν τη διαδικασία με μη αλλοτριωμένο τρόπο. Υπάρχουν μερικά πλεονεκτήματα για το κεφάλαιο σε αυτό, καθώς οι μη αλλοτριωμένοι εργάτες συχνά δουλεύουν πιο αποδοτικά. Συνεπώς, οι καπιταλιστές υιοθέτησαν διάφορα μέτρα, όπως calisthenics, κύκλους ποιότητας και τα συναφή, προσπαθώντας να μειώσουν την αλλοτριώση και να δώσουν έμφαση στην ενσωμάτωση των εργαζομένων στην επιχείρηση. Επίσης, παρήγαγαν εναλλακτική σκέψη που δίνει έμφαση στην ανταμοιβή για τη σκληρή εργασία και κατασκευάζουν ιδεολογίες που αρνούνται τη θεωρία της εκμετάλλευσης. Συνεπώς, ενώ η μαρξιστική θεωρία της εκμετάλλευσης μπορεί να είναι τυπικά ορθή, δεν μεταφράζεται πάντα ή κατ' ανάγκη σε αλλοτριώση και σε πολιτική αντίσταση από την πλευρά των εργαζομένων. Πολλά εξαρτώνται από το πώς γίνεται κατανοητή η εκμετάλλευση. Οι συνέπειες για την πολιτική συνείδηση και τη δράση της εργατικής τάξης ποικίλλουν πολύ. Συνεπώς, μέρος της ταξικής πάλης αφορά στο να καταστεί οικεία η σημασία της εκμετάλλευσης ως η ορθή κατανόηση του πώς υλοποιείται η συγκεκριμένη εργασία υπό καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις. Επαναλαμβάνω ότι η διαλεκτική ένταση ανάμεσα στο υλικό, το νοητό/νοούμενο και το βιωμένο είναι αυτό που έχει πραγματική σημασία. Αν αντιμετωπίζουμε τις εντάσεις με μηχανιστικό τρόπο, είμαστε χαμένοι.

Αν και το να δουλεύει κανείς τα ζητήματα με αυτό τον τρόπο είναι χρήσιμο, υποστήριξα νωρίτερα ότι η «πινακοειδής σκέψη» προσφέρει περιορισμένες δυνατότητες αν δεν είμαστε έτοιμοι να περιδιαβούμε ελεύθερα και διαλεκτικά σε όλες τις περιπτώσεις του πίνακα ταυτόχρονα. Επιτρέψτε μου να δώσω ένα παράδειγμα. Η πρωταρχική μορφή αναπαράστασης της αξίας είναι μέσω του χρήματος, το οποίο επίσης είναι μια άυλη έννοια με αντικειμενική δύναμη, αλλά πρέπει και να παίρνει υλική μορφή ως μια πραγματική αξία χρήσης. Το κάνει αυτό αρχικά μέσα από την εμφάνιση του χρήματος-εμπορεύματος (π.χ. χρυσός). Ωστόσο η εμφάνιση αυτή γίνεται μέσω πράξεων ανταλλαγής στο σχετικό χωροχρόνο, και ακριβώς αυτό είναι που επιτρέπει στις χειροπιαστές μορφές του χρήματος να καταστούν μια ενεργή παρουσία στον απόλυτο χώρο και χρόνο. Τούτο δημιουργεί το παράδοξο να πρέπει μια συγκεκριμένη αξία χρήσης (όπως ο χρυσός ή το χαρτονόμισμα) να αναπαραστήσει την οικουμενικότητα της αξίας, της αφηρημένης εργασίας. Υποδηλώνει, επιπλέον, ότι την κοινωνική εξουσία μπορούν να τη σφετεριστούν ιδιώτες-άτομα, πράγμα α-

26. Burawoy, M. (1982), *Manufacturing Consent: Changes in the Labor Process under Monopoly Capitalism*, Chicago: Chicago University Press.

πό το οποίο προκύπτει ακριβώς η δυνατότητα του χρήματος ως κεφαλαίου τοποθετημένου σε κυκλοφορία στο σχετικό χωροχρόνο. Υπάρχουν, όπως δείχνει ο Marx, πολλές αντινομίες, αντιθέσεις και αντιφάσεις στο πώς το χρήμα δημιουργείται, νοείται, κυκλοφορεί και χρησιμοποιείται και ως από μέσο κυκλοφορίας και ως αναπαράσταση της αξίας στην παγκόσμια αγορά. Ακριβώς επειδή η αξία είναι άυλη και αντικειμενική, το χρήμα πάντοτε συνδυάζει πλασματικές ποιότητες με απτές μορφές. Υπόκειται σε αυτή την αναστροφή που ο Marx περιγράφει στο φετιχισμό του εμπορεύματος, δηλαδή πώς προκύπτουν οι υλικές σχέσεις μεταξύ ανθρώπων και πώς οι κοινωνικές σχέσεις εγγράφονται ανάμεσα σε πράγματα. Το χρήμα ως αντικείμενο πόθου και ως αντικείμενο νευρωτικής προσήλωσης μας φυλακίζει σε φετιχισμούς, ενώ οι εγγενείς αντιφάσεις στη μορφή του χρήματος αναπόφευκτα παράγουν όχι μόνο τη δυνατότητα αλλά και το αναπόφευκτο των καπιταλιστικών κρίσεων. Έχουμε έγνοιες για το χρήμα οι οποίες είναι χωροχρονικά τοποθετημένες (το εξαθλιωμένο παιδί που σταματά μπροστά στον απέραντο εξοπλισμό καπιταλιστικών εμπορευμάτων που βρίσκονται εσαεί απρόσιτα στη βιτρίνα του καταστήματος). Τα καταναλωτικά θεάματα που ρυπαίνουν το τοπίο στον απόλυτο χώρο και χρόνο μπορούν να δημιουργήσουν αισθήματα σχετικής αποστέρησης. Περιτριγυριζόμαστε σε κάθε φάση από εκδηλώσεις της φετιχιστικής επιθυμίας για την εξουσία του χρήματος ως αναπαράστασης της αξίας στην παγκόσμια αγορά.

Για όσους δεν είναι εξοικειωμένοι με τη μαρξιστική θεωρία, όλα αυτά χωρίς αμφιβολία μοιάζουν μάλλον μυστήρια. Το ζήτημα ωστόσο είναι να δείξουμε πώς η θεωρητική εργασία (και θα ήθελα να προτείνω πως το ίδιο ισχύει για όλη την κοινωνική, λογοτεχνική και πολιτισμική θεωρία) σταθερά και αναγκαστικά συνεπάγεται να κινούμαστε διαλεκτικά διαμέσου όλων των σημείων του πίνακα και ακόμη παραπέρα. Όσο περισσότερο κινούμαστε, τόσο μεγαλώνει το βάθος και το εύρος των όσων καταλαβαίνουμε. Δεν υπάρχουν διακριτά και κλειστά «κελιά» σ' αυτό το σύστημα. Οι διαλεκτικές εντάσεις δεν πρέπει μόνο να διατηρηθούν ανέγγιχτες – πρέπει να επεκτείνονται διαρκώς.

Τελειώνω ωστόσο με ορισμένες παρατηρήσεις-προειδοποιήσεις. Τα τελευταία χρόνια πολλοί διανοητές, συμπεριλαμβανομένων των γεωγράφων, ασπάστηκαν σχεσιακές έννοιες και τρόπους σκέψης (αν και όχι πολύ ρητά, αναφορικά με εκείνες του χωροχρόνου). Αυτή η μετατόπιση, καίρια όσο και αξιέπαινη, έχει σε κάποιο βαθμό συνδεθεί με την πολιτισμική και τη μεταμοντέρνα στροφή. Αλλά με τον ίδιο τρόπο που η παραδοσιακή και θετικιστική γεωγραφία περιόρισε τον ορίζοντά της συγκεντρωνόμενη αποκλειστικά στο απόλυτο και το σχετικό πεδίο και στις υλικές και διανοητικές πλευρές του χωροχρόνου (αποφεύγοντας το βιωμένο και το σχεσιακό), έτσι και σήμερα υπάρχει σοβαρός κίνδυνος παραμονής μόνο στο επίπεδο του σχεσιακού και του βιωμένου χώρου σαν το υλικό και το απόλυτο να μην είχαν σημασία. Το να μείνουμε αποκλειστικά στο κάτω δεξιά τμήμα του πίνακα μπορεί να αποβεί εξίσου παραπλανητικό, περιοριστικό και αποχαυνωτικό με το να περιορίσουμε την οπτική μας πάνω αριστερά. Η μόνη στρατηγική που πραγματικά αποδίδει είναι να κρατηθεί η ένταση-κίνηση διαλεκτικά σε όλες τις θέσεις του πίνακα. Τούτο είναι που μας επιτρέπει να κατανοήσουμε καλύτερα πώς τα σχεσιακά νοήματα (όπως η αξία) εσωτερικεύονται σε υλικά πράγματα, γεγονότα και πρακτικές (όπως οι χειροπιαστές εργασιακές πρακτικές) που δομούνται στον απόλυτο χώρο και χρόνο. Για να πούμε ένα άλλο παράδειγμα, θα μπορούσαμε να συζητάμε ατέλειωτα για κάθε λογής ιδέες και σχέδια που να εκφράζουν τη σχε-

σιακότητα του Σημείου Μηδέν, αλλά σε κάποια στιγμή κάτι θα πρέπει να αποκτήσει υλική υπόσταση στον απόλυτο χώρο και χρόνο. Αφού χτιστεί, το μέρος αποκτά τη «μονιμότητα» (όρος του Whitehead) μιας φυσικής μορφής. Και ενώ είναι πάντα ανοικτό σε επανασυλλήψεις του νοήματος αυτής της υλικής μορφής ώστε οι άνθρωποι να μάθουν να το βιώνουν διαφορετικά, η καθαρή υλικότητα της κατασκευής στον απόλυτο χώρο και χρόνο φέρει το ειδικό της βάρος και εξουσία. Με όμοιο τρόπο, τα πολιτικά κινήματα που επιδιώκουν να ασκήσουν κάποια δύναμη στον κόσμο παραμένουν ανεπαρκή μέχρι να επιβάλουν μια υλική παρουσία. Για παράδειγμα, είναι αποδεκτό να επικαλούμαστε σχεσιακά επινοήματα όπως το προλεταριάτο σε κίνηση ή το εξεγειρόμενο πλήθος. Αλλά κανείς δεν ξέρει τι σημαίνουν όλα αυτά μέχρις ότου τα αληθινά σώματα βγουν στους απόλυτους χώρους των δρόμων του Seattle, του Quebec και της Γενοβα σε μια συγκεκριμένη στιγμή, στον απόλυτο χρόνο. Τα δικαιώματα, παρατηρεί ευφυώς ο Don Mitchell, δεν σημαίνουν τίποτα χωρίς τη δυνατότητα να γίνουν χειροπιαστά στον απόλυτο χώρο και χρόνο:

Αν το δικαίωμα στην πόλη είναι μια κραυγή και μια απαίτηση, τότε είναι μια κραυγή που ακούγεται και μια απαίτηση με δύναμη μόνο στο βαθμό που υπάρχει ένας χώρος από όπου και στον οποίο αυτή η κραυγή και η απαίτηση είναι ορατή. Στο δημόσιο χώρο –σε γωνίες δρόμων ή σε πάρκα, στους δρόμους κατά τη διάρκεια ταραχών και διαδηλώσεων– οι πολιτικές οργανώσεις μπορούν να αναπαραστήσουν τον εαυτό τους προς έναν ευρύτερο πληθυσμό και μέσω αυτής της αναπαράστασης να δώσουν στις κραυγές και απαιτήσεις τους κάποια δύναμη. Διεκδικώντας χώρο δημόσια, δημιουργώντας δημόσιους χώρους, οι ίδιες οι κοινωνικές ομάδες γίνονται δημόσιες.

Ο Mitchell σωστά επιμένει πως ο δημόσιος χώρος «είναι υλικός» και πως «συνιστά ένα πραγματικό πεδίο, ένα μέρος, ένα έδαφος στο οποίο και από όπου ξεπηδά η πολιτική δραστηριότητα».²⁷ Μόνο όταν η σχεσιακότητα συνδεθεί με τους απόλυτους χώρους και χρόνους της κοινωνικής και υλικής ζωής παίρνει ζωή η πολιτική. Παραμελώντας αυτή τη συνδεσιμότητα φλερτάρουμε με την πολιτική αφερεγγυότητα.

Το να αποκτήσουμε κάποια αίσθηση του «τι είναι ο χώρος» και πώς λειτουργούν οι διαφορετικές χωρικότητες και χωροχρονικότητες είναι κρίσιμο για τη δόμηση μιας διακριτής γεωγραφικής φαντασίας. Αλλά ο χώρος αποδεικνύεται μια ασυνήθιστα πολύπλοκη λέξη-κλειδί. Λειτουργεί ως μια σύνθετη λέξη και έχει πολλαπλούς προσδιορισμούς, ούτως ώστε κανένα από τα ιδιαίτερα νοήματά της δεν μπορεί να κατανοηθεί απομονωμένα από όλα τα άλλα. Αλλά αυτό ακριβώς είναι που κάνει τον όρο, ιδιαίτερα όταν συνενώνεται με το χρόνο, τόσο πλούσιο σε δυνατότητες.

Μετάφραση από τα αγγλικά:
ΧΑΡΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΤΟΣ

27. Mitchell, D. (2003), *The Right to the City: Social Justice and the Fight for Public Space*, New York: The Guilford Press, σ. 129-135.